

KORNAI JÁNOS

Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása – siker és csalódás

A tanulmány a közép-kelet-európai régió változásait először a világtörténelem kontextusában elemzi. Történelmi összehasonlításokkal igazolja, hogy egyedülálló átalakulásról van szó. Ez az egyetlen totális átalakulás, amely a nyugati civilizációban végbemenő gazdasági és politikai változások fő irányjai mentén, békésen, erőszakmentesen és egyúttal elképesztően gyorsan ment végbe. Világtörténelmi távlatokban mérlegelve páratlan sikertörténet. Más a kép a mindennapi élet szemszögéből. A tanulmány hangsúlyosan mutat rá az emberek számottevő hányadának komoly gazdasági nehézségeire. A veszteségek érzékelését felerősítik különböző kognitív problémák, például az irreális várakozásokhoz képest bekövetkezett csalódás, az összehasonlítás céljára alkalmazott referenciapontok áttolódása, a bajok okozati elemzése körüli zavarok. Ha a mai nemzedék tapasztalata alapján értékeljük a változást, jogosulatlan lenne egyértelmű sikerről beszélni. Mindkét szemlélet indokolt; helytelen lenne a kettőt összekeverni, és közös mérlegre tenni.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: P2, P3, P5.

Azt a nyolc országot vizsgálom tanulmányomban, amelyek 2004-ben az Európai Unió tagjai lett. Ezek: Csehország, Észtország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Szlovákia és Szlovénia. Földrajzi értelemben kissé pontatlanul ezeknek az országoknak az együttesét nevezem közép-kelet-európai régiónak. Amikor e sorokat írom, az Európai Unió válságos időket él át, s nem tudhatjuk, mit hoz a jövő. Bármilyen hatással lesz is az EU sorsa a vizsgált nyolc országra, ez nem tartozik szorosan a tanulmány tárgyához. Azért érdemes ezt a régiót külön is szemügyre venni, mert felvételük előtt árgus szemekkel vizsgálták állapotukat. A tagságot „bizonyítványnak” tekinthetjük, amely tanúsítja, hogy ezekben az országokban demokratikus államrend és igazi piacgazdaság működik.

A kommunista párt egyeduralkodó összesen tíz országban szűnt meg 1990 után, nevezetesen a Szovjetunióban, a vele katonai és gazdasági szövetségben álló Bulgáriában, Csehszlovákiában, Lengyelországban, Magyarországon, Mongóliában, a Német Demokratikus Köztársaságban és Romániában, továbbá az egykori Jugoszláviában és Albániában is, amelyek annak idején lazább kapcsolatban álltak a Szovjetunióval. Nem mernék vál-

* A Nemzetközi Közgazdasági Társaság 14. világkongresszusán 2005. augusztus 29-én, Marokkóban elhangzott Presidential Address szövege alapján.

Hálás vagyok Zdenek Kudrnának és Péter Noéminek, akik gondos adatgyűjtéssel és hasznos javaslatokkal segítettek munkámat, Philippe Aghionnak, Dániel Zsuzsának, Jean-Paul Fitoussinak, Tamar Gendlernek, Stephan Haggardnak, Gerard Rolandnak, Simonovits Andrásnak és Tóth István Györgynek, akik a kézirat korábbi fogalmazványait kommentálták, valamint N. Szabó Katalinnak, aki a kézirat szerkesztésében működött közre.

lalkozni arra, hogy tanulmányomban ezt az egész területet áttekintsem, már csak azért sem, mert – elsősorban a politikai struktúra tekintetében – igen nagyok az eltérések a különböző országok között. Az elemzésbe bevont nyolc ország ebből a szempontból sokkal inkább homogén. A vizsgált szűkebb régió nem tekinthető minden vonatkozásban a tágabb terület „reprezentatív mintájának”, bár felmutatja az utóbbi számos fontos közös vonását. Az elemzés témájának körülhatárolásakor úgy döntöttem, hogy arra a régióra helyezem a hangsúlyt, ahol a reformok a leginkább konzisztensek és mélyrehatóak voltak. A nyolc új tagországról szólva, kizárólag annak bemutatására szorítkozom, ami bennük közös, és nem foglalkozom a közöttük fennálló lényeges különbségek leírásával és magyarázatával.

Ugorjunk visszafelé az időben vagy két évtizednyit, és idézzük fel a régióban élő, a kommunista renddel szembenálló emberek hangulatát és várakozásait! Reménytelen ábrándnak érezték akkor, hogy országuk belátható időn belül demokratikus piacgazdaság lesz. Mégis ma, amikor ez valósággá vált, sokan csalódtak és keserűek.

Számos értékelés látott napvilágot: mind hivatalos dokumentumok, mind pedig kutatók elemzései. Ezekben megtalálhatók a legfontosabb statisztikai adatok. Világosan kirajzolódik belőlük, hogy melyik ország hol tart az átalakulásban, milyen a jelenlegi politikai és gazdasági helyzetük. Figyelemreméltó elemzések jelentek meg, amelyek okozati elemzést adnak az eredmények, nehézségek és bajok magyarázatára.¹ Nem vállalkozom ennek a gazdag és értékes irodalomnak az összefoglalására. Gondolatmenetem nem az eddigi vizsgálatok alátámasztását vagy cáfolatát célozza, hanem azok kiegészítését néhány olyan szemponttal, amelyek eddig nem kaptak kellő figyelmet.

Előadásomban szeretném megvilágítani a kapcsolatot a *ténymegállapítások*, az *ítélkezések* és az *ítélkezések* alapjául szolgáló *értékek* között.

A tanulmány két részre tagolódik, mégpedig annak az időhorizontnak megfelelően, amelynek keretei között az értékítéletek kialakulnak. Az előadás első része világtörténelmi távlatból próbál rápillantani az átalakulásra. A második rész a kortárs emberek mindennapi életének szemszögéből értékeli.

A világtörténelem kontextusában

Először hosszú történelmi időszakokkal foglalkozunk; az idő jellegzetes mértékegysége az évtized vagy esetleg az évszázad. Miközben a vizsgálat tulajdonképpeni tárgya Európa középső része, összehasonlításképpen rápillantunk majd a világ más régióira is. Ami a szemem előtt lebeg az elemzés első felében, azt tömören foglalja össze Charles Tilly könyvének címe: *Big structures, large processes, huge comparisons* (Tilly [1984]).

A nyugati civilizációban végbemenő gazdasági változások fő iránya

A nyugati civilizációban az elmúlt évezredben mindinkább teret hódítanak a gazdaság kapitalista formái.² Nyomokban már megjelentek az antik világban, és a kezdetektől

¹ Az Európai Unió megbízásából 1997 óta évenként készültek dokumentumok a jelölt országok helyzetének felmérésére. Lásd például az *Európai Bizottság* [2003] összehasonlító vizsgálatát, amelyet közvetlenül a belépés előtt állítottak össze. Jó áttekintés nyerhető az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank évi transzformációs jelentéseiből (lásd például *EBRD* [2002]).

Az akadémiai szerzők újabb művei közül megemlítek néhányat, amelyre sokszor hivatkoznak a szakértők: *Campos-Coricelli* [2002], *Csaba* [2005], *Kolodko* [2000], *Kornai* [2000], *Roland* [2000], *Stiglitz* [1999] és *Svejnar* [2002].

² E tanulmány keretei között nem vállalkozom annak kifejtésére, mit nevezek *nyugati civilizációnak*, melyek jellegzetes jegyei, és hol húzódnak határai. Mivel nem tartozik analízisem tárgyához, nyitva hagyom

fogva fontos alkotóelemei voltak a középkori társadalomnak. Egyik országban korábban, a másokban később, hol vontatottan, hol felgyorsulva, de mindinkább elterjednek a kapitalizmus jellegzetes intézményei: a magántulajdon, a bér munka foglalkoztatása, a piaci jellegű adásvétel, a hitelrendszer, a magántulajdont és a magánszerződést védő jogrend. Az institutionális átalakulás elválaszthatatlan kísérőjelensége az olyan mélyreható folyamatoknak, mint az urbanizáció, az iparosodás, a kommercializálódás. Mindez együttvéve alkotja azt, amit kapitalista gazdaságnak nevezünk.³

Nincs megegyezés a történettudomány művelői között abban, hogy mikor ér véget a középkor, és mikor kezdődik az újkor.⁴ Sőt még abban sincs egyetértés, hogy egyáltalán adható-e valamilyen kritérium a vég, illetve a kezdet elhatárolására, és ha igen, akkor azt a gazdasági, a politikai vagy a vallási-ideológiai-szellemi szférában kell-e keresni. Abban azonban eléggé széles az egyetértés, hogy amit a legtöbb történész újkorának, modernitásnak nevezne, abban uralkodó a kapitalista gazdaság. A gazdaság állandó mozgásban, átalakulásban van. Ennek az átalakulásnak e szerint van egy jellegzetes fő iránya, nevezetesen a kapitalista gazdasági rend elterjedése, hatásának elmélyülése.

A kapitalizmus térhódítása lassú, spontán, evolutív folyamat. Tartósan egymás mellett élhetnek, egymással összefonódva, kapitalista és prekapitalista formák. Időnként (esetleg országonként vagy régióinként eltérő időpontokban) felgyorsul a kapitalizmus előretörése, másutt hosszú időn át vesztegel, sőt az is előfordul, hogy az események menete visszajára fordul.

A kapitalizmus elterjedését gyorsító események lehetnek politikai forradalmak, egy újító hajlamú nagy államférfi vagy politikai csoport által hozott rendszabályok, földrajzi felfedezés (például Amerika meghódítása) vagy egy nagy találmány bevezetése (például a gőzgép, a vasút, a villamosság alkalmazása).

Marx elméletének hatására a kommunista pártok – hatalomra kerülésük előtt – magukénak vallották azt az eszmét, hogy a gazdaságtörténelem menetének van egy fő iránya. Ez azonban – a marxisták szerint – túlmutat a kapitalizmuson. A kommunista pártok programjuk alapvető részének tekintették, hogy olyan rendszert hoznak létre, amely meghaladja a kapitalizmust. Egyértelműen meg is adták azt a kritériumot, amelynek alapján össze kell majd mérni a két rendszert: ez a munka termelékenységének növekedése és mindaz, ami ezzel együtt jár, a termelés és az életszínvonal gyorsabb növekedése.

azt a kérdést, vajon azon a régió kivül, amit nyugati civilizációnak szoktak nevezni, megjelentek-e már eddig, illetve megjelenhetnek-e a jövőben a tanulmányomban körvonalazott trendek.

A kapitalista gazdasági formák történelmi térhódítását elsősorban a különböző marxista és neomarxista történettudományi irányzatok hangsúlyozzák (lásd például Brenner [1976] és az úgynevezett Brenner-vitáról szóló irodalmat). A történettudomány más áramlatai is, így elsősorban a francia *Annales*-iskola képviselői is elismerik és fontosnak találják ezt a tendenciát. Utalok itt elsősorban Braudel [1996], [1992] munkásságára, továbbá a Braudel gondolatait és a neomarxista irányzatok eredményeit kombináló Wallerstein [1983, 1979] műveire.

³ Saját munkáimban, például a *Szocialista rendszerben* [1993] szigorúbb meghatározást próbáltam adni. Itt most azért elégszem meg a kapitalizmus kifejezés lazább körülírásával, hogy abba „belefértjenek” más definíciók is, és elkerüljem a fogalmi vitát.

⁴ Néhány művet említék, amelyben történészek fejtik ki egymástól eltérő álláspontjukat általában a periodizáció, valamint speciálisan a középkor kezdete és vége ügyében: Bloch [2002], Le Goff [1982], Pirenne [1937] és Raeds [2001].

Hálás vagyok Klaniczay Gábornak, aki segített bepillantani a történettudománynak a témával foglalkozó szellemi műhelyeibe; cikke tömör áttekintést ad a középkorral és az újkorra való átmenettel foglalkozó irodalomról (Klaniczay [2001]).

Egy interjúban Peter Burke [1990], a neves angol történész kijelentette: „Senki sem tud meggyezni abban, mikor kezdődik a korai modern periódus...” Talán mi, jelenkori közgazdászok és más társadalomtudományok művelői túl közel vagyunk az eseményekhez, s ezért tudunk olyan könnyen megegyezni: a berlini fal összeomlását tekintjük a régió új periódusa kezdetének. Vagy talán nagyobb a homogenitás és a szinkronizáltság az eseményekben, mint a történelem korábbi időszakában?

A Szovjetunióban több mint hetven évig, Kelet-Európában pedig mintegy negyven évig tartott a gigantikus bizonyítási kísérlet, amely végül is megbukott. A szocialista és a kapitalista rendszer versenyében voltak pillanatok, amikor még a kapitalizmus hívei között is akadtak, akik elbizonytalanodtak. Emlékezzünk vissza az 1929-es összeroppanást követő évekre, amikor a legfejlettebb országok mély depresszióba zuhantak, miközben a Szovjetunióban az első ötéves terv látványos eredményeket, gyors növekedési ütemet produkált! Vagy gondoljunk vissza az első Szputnyik fellövésének élményére! Vajon nem kezdődik-e el a Szovjetunió technikai és katonai fölényének korszaka? Ám ha hosszú évtizedes léptékben mérünk, és a szocialista rendszer létezésének egész korszakát tartjuk szem előtt, akkor bizonyítottnak tekinthető: a kapitalizmus termelékenyebb, újítóbó, gyorsabban nő, gyorsabban emeli az életszínvonalat. Az 1. táblázat az összeomlás előtti utolsó négy évtizedre vonatkozóan tesz összehasonlítást szocialista és kapitalista országok növekedése között. A szocialista országok reprezentánsai a Szovjetunió, továbbá három az új EU-tagországok közül: Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország. A kapitalista gazdaságot 13 régi EU-tag képviseli.⁵ A táblázat világosan jelzi a kapitalista gazdaság növekvő fölényét.

1. táblázat

Növekedési ütem a szocialista és a kapitalista rendszerben

Ország	Egy főre jutó GDP			Átlagos egy főre jutó növekedési ütem (százalék)			
	(1990. évi dollár)		1990 (1950 = 100)	1950-es évek	1960-as évek	1970-es évek	1980-as évek
	1950	1989					
Csehszlovákia	3501	8 768	250	3,9	2,9	2,1	1,2
Lengyelország	2447	5 684	232	2,4	3,2	3,4	-0,4
Magyarország	2480	6 903	278	4,0	3,8	2,1	1,0
Szovjetunió	2841	7 098	250	3,4	3,6	2,2	0,9
<i>Szocialista országok</i>							
(4) átlaga	2819	7 013	239	3,3	3,5	2,3	0,8
Ausztria	3706	16 369	442	6,3	4,2	3,9	2,0
Belgium	5462	16 744	307	2,4	4,2	3,3	1,9
Dánia	6943	18 261	263	2,9	3,8	2,0	1,8
Egyesült Királyság	6939	16 414	237	1,7	2,5	2,2	2,2
Finnország	4253	16 946	398	3,3	4,4	3,3	3,2
Franciaország	5271	17 730	336	3,7	4,6	3,0	1,7
Görögország	1915	10 086	527	5,0	6,6	4,4	1,3
Hollandia	5996	16 695	278	2,8	4,0	2,5	1,3
Írország	3453	10 880	315	1,7	4,2	3,2	2,7
Olaszország	3502	15 969	456	5,6	5,4	2,9	2,3
Portugália	2086	10 372	497	3,1	6,0	4,5	3,0
Spanyolország	2189	11 582	529	3,5	7,1	4,2	2,5
Svédország	6739	17 593	261	2,5	3,8	2,0	1,8
EU-13	4688	15 519	337	3,2	4,3	2,9	2,1

Megjegyzés: Luxemburgról az adatok nem hozzáférhetők. A német adatokat kihagytuk, mert azok az 1991. évi egyesült Németországra vonatkoztak. Lengyelország 1949. évi adata nem állt rendelkezésre, így az 1950-re vonatkozó lengyel mutatószámot nem tudtuk kiszámolni. Ezért Lengyelország átlagos egy főre jutó növekedési üteme az 1950-es években e táblázatban valójában csak az 1951–1959 közti időszakra vonatkozik.

Forrás: OECD-adatbázis, lásd Maddison [2003].

⁵ Luxemburgot és Németországot elhagytuk a táblázatból.

Nem állítom azt, hogy eljutottunk a történelem végéhez, sem azt, hogy a kapitalizmus sohasem lesz meghaladható a jövőben. Nem foglalkozom jövődőléssel. Az viszont cáfolhatatlan, hogy a *létező* (az eddig létezett) szocializmus elvesztette a versenyt a *létező* (az eddig létezett) kapitalizmussal szemben. Nem értékítélet, hanem megfigyelhető, statisztikailag számba vehető tény: eddig a nyugati civilizáció világában a történelem fő iránya a kapitalizmus kiteljesedése felé mutatott.

A szocialista rendszer megteremtésének fáradságos, keserves akcióorozata letérés volt a fő irányról. Most a közép-kelet-európai régió országai visszafordultak. Kihátráltunk a zsákutcából, és 15 év múltán teljes mértékben rajta vagyunk a fő útvonalon.

Miközben ez értékmentes tény, az már értékeken alapuló ítélet, vajon ezt *sikernek* minősítjük-e. Erről majd később lesz szó.

A magasabb termelékenység, a gyorsabb növekedés nem valósul meg azonnal. Az új gazdasági rendszerre való áttérés súlyos visszaeséssel kezdődött. Most már azonban felgyorsult a növekedés. A nyolcból hat országban a növekedési ráta az elmúlt évtizedben lényegesen magasabb volt, mint az 1990-et megelőző évtizedben (2. táblázat). Az 1995 és 2003 közötti időszakban a nyolc új tag régiójában mind az egy főre jutó GDP, mind a munka termelékenysége (az egy foglalkoztatottra jutó GDP), mind pedig az egy főre jutó reál fogyasztás jóval gyorsabban nőtt, mint az Európai Unió többi részében (3. táblázat). Különösen szembeszökő az eltérés a munkatermelékenység növekedésében: üteme az új tagok esetében a régi tagok ütemének több mint négyszerese.

2. táblázat

Növekedés 1989 előtt és után, valamint a rendszerváltást kísérő visszaesést követően

Ország	GDP/NMP index (1989 = 100)				Átlagos éves növekedési ütem (százalék)	
	1980	1990	1995	2003	1980–1989	1995–2003
Csehország	85	99	94	106	1,8	1,5
Észtország	75	92	66	101	3,2	5,5
Lengyelország	91	88	99	135	1,1	4,0
Lettország	69	103	51	79	4,2	5,6
Litvánia	65	97	56	81	4,9	4,7
Magyarország	86	97	86	116	1,7	3,8
Szlovákia	85	98	84	117	1,8	4,2
Szlovénia	99	92	89	120	0,1	3,8
KKE-8	86	94	91	121	1,7	3,6
EU-15	..	103	111	132	..	2,2

Megjegyzés: Az 1990 előtti adatok a KKE-8 országok esetében az NMP-n alapulnak (Net Material Product, azaz Nemzeti jövedelem), amit a szocialista országok a növekedés mutatószámaként használtak. Csehország és Szlovákia 1980. évi adata Csehszlovákia megfelelő mutatója.

Forrás: UNECE [2001] 1. sz. 254. o., UNECE [1999] 1.sz. A.1. táblázat, frissítve: UNECE [2005] 1. sz. 117. o.

Legyünk óvatosak e számok értelmezésével! Elemzésünknek ezen a pontján *rendszer* akarunk összehasonlítani *rendszerrel*, az egyik rendszer *tartós* tulajdonságait a másik rendszer *tartós* tulajdonságaival. Történelmi léptékkal mérve nagyon rövid idő telt csak el. Nem tudjuk még megállapítani, milyen mértékben járult hozzá az impozáns növekedéshez az a körülmény, hogy a váltás előtti rendszer alacsony hatékonysággal működött, s az új rendszer konszolidációja most felhasználta a gazdaságban rejlő tartalékokat. A nő-

3. táblázat
Átlagos növekedési ütem 1995–2003 között

Ország	Az egy főre jutó átlagos reál GDP növekedési üteme	A munkatermelé- kenység átlagos növekedési üteme	Az egy főre jutó átlagos fogyasztás növekedési üteme
	(százalék)		
Csehország	2,2	2,6	3,0
Észtország	6,6	6,6	7,3
Lengyelország	4,2	4,8	4,5
Lettország	7,3	8,2	7,6
Litvánia	6,3	6,6	7,1
Magyarország	4,1	3,2	4,5
Szlovákia	3,9	3,6	3,7
Szlovénia	3,8	3,3	2,6
KKE–8	4,0	4,2	4,3
Ausztria	2,0	1,7	1,3
Belgium	1,9	1,3	1,7
Dánia	1,7	1,5	1,0
Egyesült Királyság	2,5	1,7	3,2
Finnország	3,4	2,3	3,0
Franciaország	1,8	1,2	1,8
Görögország	3,6	2,5	2,7
Hollandia	1,7	0,7	1,8
Írország	6,0	3,6	4,2
Luxemburg	3,9	3,4	2,6
Németország	1,2	0,9	1,0
Olaszország	1,3	0,3	1,7
Portugália	1,8	0,2	2,1
Spanyolország	2,8	–0,2	2,9
Svédország	2,4	2,0	2,1
EU–15	1,8	0,9	1,9

Forrás: EIU: Country Data.

vekedés magas üteme részben annak tulajdonítható, hogy a mély visszaesést rendszerint gyors felélénkülés követi. Ezek a kézenfekvő, könnyen mozgósítható tartalékok előbb-utóbb kimerülnek. Félrevezetnének önmagunkat, ha egyetlen évtized számaiból vonnánk le végérvényes következtetéseket. Még hosszú idő kell ahhoz, hogy az új kapitalista rend fölény egyértelműen és teljes meggyőző erővel bizonyosodjék be. De ha a múltból következtethetünk, akkor az új rendszer növekedési képességét illetően bizakodók lehetünk.

A nyugati civilizációban végbemenő politikai változások fő iránya

A nyugati civilizációnak nemcsak gazdaságában, hanem politikai szférájában is érzékelhető az elmúlt évszázadokban végbement változások fő iránya. Az egyházak által is szentesített, szinte korlátlan monarchikus hatalom mellett már korán feltűnnek a demokrácia első előfutárai: a városi polgárság és az egyházi intézmények különböző önkormányzati szervei és képviselői. Megjelennek, legalábbis egyes országokban, a monarchia abszolút hatalmát korlátozó törvények, a parlamentarizmus első elemei, a monar-

chia „felvilágosult” változatai. Később mind szélesebb jogok kerülnek a parlament kezébe, a lakosság mind nagyobb részére terjed ki a választójog. Fokozatosan kialakulnak és megszilárdulnak a modern parlamenti demokrácia intézményei. Az évszázadok folyamán mind több ország válik demokráciává.

A politikai struktúra változásaihoz szorosan kapcsolódva, a lakosság mind nagyobb hányada élhet alapvető emberi jogaival, a szólás, a gyülekezés, a döntésekben való részvétel jogaival. Sorra számolják fel a különböző ismérvek (nem, faj, vallás stb.) szerinti megkülönböztetéseket.

Jelentős művek egész sora foglalkozik a demokrácia terjedésével és a demokratizálódás „hullámaival” a 20. század második felében.⁶ A harmadik hullám Dél-Európában, Latin-Amerikában és Ázsiában az 1970-es–1980-as években zajlott; a szovjet és kelet-európai kommunista rezsimek összeomlását követő negyediknek nemrég lehettünk tanúi.⁷

A történelem konkrét menete persze országonként különböző, más-más időszakokban megtorpanhat, esetleg visszajára fordulhat a demokrácia felé haladó mozgás. Olyan világot megrendítő ellenirányú változások sorolhatók ide, mint Hitler uralomra jutása, amely sok millió ember pusztulásához és világégéshez vezetett. Ám ezek a visszakozások – történelmi léptékkal mérve – rövid életűnek bizonyultak, és a fő irány mégiscsak keresztültör.

Témánk szempontjából a kommunista párt hatalomra kerülését kell közelebről szemügyre venni. Ez elválaszthatatlanul összefonódott az imént tárgyalt másik „eltérítéssel”, azzal, hogy a kommunista párt által uralt országokban a gazdasági rendszert is letérítették a fő útvonalról. A politikai hatalom megragadása, a totalitáriánus zsarnokság tette lehetővé a szocialista program rákényszerítését a társadalomra.

A közép-kelet-európai régióban az elmúlt 15 évben a politikai szférában is sikerült kihátrálni a zsákutcából, és rátérni a fő irányra. Sok vita folyik arról, mennyire erős itt a demokratikus államrend, mennyire felel meg különböző követelményeknek. A jelen elemzés céljaira elegendő, ha alkalmazzuk a demokrácia „minimalista” kritériumát. A „demokratikus minimum” akkor teljesül, ha egy ország kormánya a polgárok szavazataiért vívott versenyben kerül hatalomra, és civilizált processzus keretében leváltható.⁸ Nincs szükség palotaforradalomra, puccsra, gyilkosságra, felkelésre ahhoz, hogy egy ország vezetőit másokkal helyettesítsék. A politikai versenyen alapuló választás, más polgári szabadságjogok biztosításával együtt megteremti azokat az eljárásokat és mechanizmusokat, amelyekkel a vezetőket leválthatják, és másoknak adhatják át a kormányzást. Ez biztosítja a zsarnoki uralom kiküszöbölését. Igaz, e minimumkritériumokon felül sok más követelmény teljesülése is megkövetelhető egy virágzó, kifejlett demokráciától – ám annak, aki mostanában szabadult meg a zsarnokságtól, már a demokratikus minimum is igen sokat jelent. A következő próbát alkalmaztuk: a hatalomra kerülés folyamata teljesíti a demokratikus minimumot, ha az 1989 óta végbement választások eredményeképpen az addig hatalmon volt kormányt legalább két esetben leváltották. A próbában megszabott számszerű határt még túl is teljesítette a közép-kelet-európai régió. Mind a nyolc országban legalább háromszor sor került a kormány civili-

⁶ A gazdag irodalomból kiemelek néhány művet: *Haggard–Kaufman* [2005], *Huntington* [1991], *O’Donnell–Schmitter–Whitehead* [1988] és *Przeworski* [1991].

⁷ Lásd például *Offe* [1996] és *McFaul* [2002].

⁸ Ezt a kritériumot, amely a hatalom elnyerésének és elvesztésének procedúráját helyezi előtérbe, *Schumpeter* [1942] vezette be a politikai filozófiába. A posztzocialista rendszerváltással foglalkozó [1997] tanulmányom, Schumpeter értelmezését követve, a parlamenti választás alapján végrehajtott leváltást emelte ki gyakorlatilag jól alkalmazható próbaként. *Rose-Ackerman* [2005] könyvében találóan keresztelte el a procedurális megközelítést a demokrácia „minimalista” értelmezésének. A demokrácia értelmezéséről lásd még *Dahl* [1971], továbbá *Schmitter–Karl* [1991].

zált választási folyamat keretében végbemenő leváltására, és új, demokratikusan választott kormány hivatalba lépésére. Amint azt a 4. táblázat mutatja, összesen 38, a pártok közötti versenyt lezáró választás közül 30-ban váltották le az addig kormányzó politikai erőt, pártot vagy koalíciót.

4. táblázat
Hatalmi váltások

Ország	Választások száma 1989–2004	Hatalmi váltások száma	Hatalmi váltás(ok) éve(i)
Csehország	5	3	1990, 1992, 1998
Észtország	5	4	1990, 1995, 1999, 2003
Lengyelország	4	4	1991, 1993, 1997, 2001
Lettország	5	4	1990, 1995, 1998, 2002
Litvánia	5	4	1990, 1993, 1996, 2000
Magyarország	4	4	1990, 1994, 1998, 2002
Szlovákia	5	4	1990, 1992, 1994, 1998
Szlovénia	5	3	1990, 1993, 2004
<i>KKE–8</i>	38	30	

Megjegyzés: hatalmi váltásról nem csak abban az esetben beszélünk, ha az addig hatalmon volt pártot vagy koalíciót teljesen más párt vagy koalíció váltja fel. A fogalmat kiterjesztjük arra az esetre is, ha 1. a választások után a kormánykoalíció jelentős mértékben átalakul, beleértve, hogy 2. váltás történik a vezetésben és 3. lényegesen változnak a kormány egyes prioritásai. A „hatalmi váltás” értelmezésének részletesebb kifejtése *Zdenek Kudrna* honlapján található: ies.fsv.cuni.cz/~kudrna/MemoTable4.pdf

Forrás: összeállítás az EUI adataiból: Country reports.

A történelmi változások eddig tárgyalt kétféle fő iránya aszimmetrikusan kapcsolódik össze. A gazdaság kapitalista rendszerének megjelenése nem biztosítja automatikusan a demokrácia kifejlődését. Voltak és vannak országok, amelyek gazdaságának kapitalista és ugyanakkor politikai struktúrája nem elégíti ki a demokrácia minimumkövetelményeit sem. Sőt, a kapitalista gazdaság összeférhet félig vagy egészen diktatórikus politikai rezsimekkel is. Viszont nagyon fontos a fordított állítás: a demokrácia kizárólag ott válhat tartós politikai kormányzási formává, ahol a gazdaság kapitalista rendszerben működik. Nincsen demokrácia kapitalizmus nélkül.⁹

Eljutottunk egy fontos értékmentes történelmi ténymegállapításhoz: a közép-kelet-európai régió politikai struktúrája illeszkedik a történelmi fejlődés fő irányához. Hogy ez a tény örvendetes-e, vagy sem, és ha igen, akkor miért – olyan kérdés, amire az értékelés során térünk vissza.

Azt a gondolatot, hogy a gazdaságban és a politikai struktúrában végbemenő történelmi léptékű változásoknak van fő iránya, a történettudomány és más társadalomtudományok több iskolája elismeri, mások vitatják. Semmiképpen sem triviális, magától értetődő gondolat. A magam részéről elhatárolom magam ennek az eszmének a merev és egyoldalú változataitól. Nem látom igazolva, hogy valami szimpla, lineáris és mindenkor egyirányú mozgás menne végbe. Mind a gazdasági, mind a politikai szféráról szólva

⁹ Egymásnak élesen ellentmondó álláspontok alakultak ki annak megítélésében, mi a kapcsolat demokrácia és kapitalizmus között. Számomra az a gondolatmenet tűnik a leginkább meggyőzőnek, amely szerint a kapitalizmus szükséges, de nem elégséges feltétele a demokráciának. A téma klasszikusai közül ezt a felfogást vallotta *Hayek* [1991], míg *Schumpeter* [1942] szerint demokrácia kialakulhat kapitalizmus nélkül is. Lásd még erről az összefüggésről *Rueschemeyer–Stephens–Stephens* [1992] és *Usher* [1981].

körültekintő fogalmazást igyekeztem használni, rámutatva az ellentétes irányú változásoknak, valamint a sokféle forma tartós egymás mellett élésének lehetőségére.¹⁰ Mindez a korlátozás azonban nem helyezi hatályon kívül a jelen tanulmány egyik fő gondolatát: megfigyelhető mind a gazdasági, mind pedig a politikai intézmények világában a változások fő iránya. A szovjet és kelet-európai rezsimek összeomlása után végbemenő átalakulás újabb fontos adalékokat szolgáltat a fő irányokról folytatott vitához.

Hat jellemző vonás

A további elemzés kiindulópontjaként szeretném összefoglalni a közép-kelet-európai régióban az elmúlt 15 évben végbement átalakulás hat legfontosabb jellemzőjét.

1. és 2. A változások a nyugati civilizáció fejlődésének *fő irányában* mentek végbe: a gazdaságban a *kapitalista gazdasági rendszer*, a politikai struktúrában a *demokrácia* irányában.

3. *Totális* átalakulás folyt *párhuzamosan minden szférában*: a gazdaságban, a politikai struktúrában, a politikai ideológia világában, a jogrendszerben és a társadalom rétegződésében.

4. Az átalakulás *erőszakmentes* volt.

5. Az átalakulás folyamata *békés* körülmények között zajlott le. Nem előzte meg háború. A változásokat nem idegen katonai megszállás kényszerítette ki.

6. Az átalakulás *elképesztő gyorsasággal*, egy-másfél évtized alatt megtörtént.

Nem ez az első „nagy átalakulás” a világtörténelemben. Magát a kifejezést Polányi Károlytól vettem át.¹¹ Ő is hangsúlyozta, amit a világtörténelem tanulmányozásából egyébként is tudhatunk, hogy különböző időpontokban, a világ különböző régióiban sokszor zajlottak le különböző „nagy átalakulások”, átmenetek az egyik formációból a másikba. A felsorolt hat jellemzőből három vagy négy felismerhető más átalakulási folyamatokban is. *Ám mind a hat jellemző együttes érvényesülése egyedül áll a világtörténelemben.*

Ezt a megállapítást itt most csak megelőlegeztem. A továbbiakban szeretném történelmi összehasonlításokkal igazolni.

Történelmi összehasonlítások

Ötféle tipikus „nagy átalakulást” hasonlítok össze azzal, ami most Közép-Kelet-Európában lezajlott. Ezzel korántsem merítettük ki az összes összehasonlítási lehetőséget; számos érdekes és fontos eset kimaradt (például az elmúlt 15 év orosz változásai, a dél-európai diktatúrák átalakulása demokráciává – vagy egy friss példa: Irak változása Szaddam Huszein rezsimjének megdöntése után). Mindenesetre a most vizsgálatra kerülő öt átalakulás lényeges tanulságokat kínál. Nem könnyű az összehasonlítások ritmusát követni. Ennek megkönnyítésére, az összehasonlítás logikai szerkezetének összefoglaló áttekintésére szolgál az 5. táblázat.

A) Elsőként hasonlítsuk össze az általunk vizsgált átalakulást az ezt megelőző, ellentétes előjelű mozgással, a kapitalista rendszer lerombolásával és a szocialista rend megteremtésével! A rövidség kedvéért kizárólag a Szovjetunió történetére szorítkozom. Van

¹⁰ Külön is felhívom az olvasó figyelmét arra, hogy a fő irányokkal kapcsolatos fejtegetéseket a „nyugati civilizációra” vonatkoztattam. Óvakodnék attól, hogy ezt a mondanivalót gépiesen alkalmazzam más civilizációkra. Ez az összehasonlító elemzés messze túlmutatna a jelen tanulmány keretein.

¹¹ Polányi legismertebb [2004] művének ez a címe.

5. táblázat
A jellemzők összehasonlítása

Jellemző	Közép-kelet-európai régió	A Szovjetunió átalakulása kapitalizmusból szocializmusba	Magyarország: Horthy-restauráció Chile: Pinochet-restauráció	Kína Mao utáni átalakulása	Nyugat-Németország második világháború utáni átalakulása	A nagy történelmi átalakulás Európában: a középkorból az újkorba, pre-kapitalizmusból kapitalizmusba
1. A fejlődés fő irányában a gazdasági rendszerben?	igen	nem	igen	igen	igen	igen
2. A fejlődés fő irányában a politikai rendszerben?	igen	nem	nem	nem	igen	igen
3. Párhuzamosan minden szférában?	igen	igen	igen	nem	nem	igen
4. Erőszakmentesen?	igen	nem	nem	igen	nem	nem
5. Idegen katonai megszállás nélkül?	igen	igen	igen	igen	nem	nem
6. Gyorsan?	igen	igen	igen	nem	igen	nem (nagyon hosszú időszak)

hasonlóság a 3. jellemzőben: az is totálisan átalakította a társadalom minden szféráját, a változások párhuzamosan mentek végbe minden területen. Meghökkenítő a hasonlóság a 6. jellemzőben, a változás sebességében. A kommunista párt 1917-ben ragadta magához a hatalmat. A „nagy átalakulás” akkor fejeződött be, amikor 1932 végére a mezőgazdaság kollektivizálásával alapján véve véget ért a termelési eszközök magántulajdonának felszámolása, 15 év kellett ahhoz, hogy együtt álljon mindaz, amit „klasszikus szocializmusnak” nevezhetünk.¹²

A tragikus különbség az 1., a 2. és a 4. jellemzőben rejlik. Az első világháború vége felé Oroszország éppen hogy elindult volna a nyugati típusú parlamenti demokrácia felé. Véres forradalom döntötte meg a korábbi politikai hatalmat, kivégezték a cárt és családját, megölték vagy kényszermunkával büntették meg a korábbi rezsim vezető rétegét. Erőszak és terror kényszerítette a társadalomra az új politikai és társadalmi rendszert. 180 fokos ellentéte ez az 1989–1990-es bársonyos forradalomnak, a mi mostani átalakulásunk erőszakmentességének.

A továbbiakban már csak olyan átalakulásokról lesz szó, amelyek az 1. jellemző tekintetében részben megegyeznek a mostani közép-kelet-európaival, azaz a változások a gazdaságban a fő irányba mutatnak (vagy legalábbis nem fordulnak el a fő iránytól).

B) Ne tekintsük magától értetődőnek a 4. jellemzőt, az átalakulás erőszakmentességét! Két történelmi példát érdemes megemlíteni.

Magyarországon az első világháború után a kommunisták ragadták magukhoz a hatalmat, és Kun Béla vezetésével kikiáltották a magyarországi szovjet köztársaságot. Néhány hónappal később Horthy Miklósnak, az ország későbbi államfőjének vezetésével legyőzték a kommunista uralmat, és helyreállították a korábbi kapitalista rendet. A vörösterroret az első hónapokban fehérterror váltotta fel. Lincselés, akasztások, börtönbüntetések kísérték a rendszerváltást, és hosszú évek teltek el, mire eljutottak valamiféle politikai konszolidációig.

A másik példa Chile. Itt Allende és kormánya elindult azon az úton, amely feltehetően elvezetett volna egy szocialista rendszer kialakításához. Ám még mielőtt az teljesen kifejlődött volna, 1973-ban Pinochet tábornok puccsa szétverte. Bosszúhadjárat, ítélet nélküli retorziók, politikai gyilkosságok, kínvallatások kísérték az Allende előtti gazdasági rendszer restaurációját. Sok szenvedés árán, hosszú évek múltán fejlődtek ki az országban a demokrácia intézményei.

Vessük össze ezzel a két történelmi epizóddal azt, ami most Közép-Kelet-Európában végbement. Abban a nyolc országban, amellyel most foglalkozom, az előző rendszer politikusait nem végezték ki, nem zárták börtönbe, nem folyt bosszúhadjárat. Több országban civilizált tárgyalások folytak a korábbi uralkodó párt és a hatalom átvételére készülő akkori ellenzék vezetői között az új alkotmányok előkészítésére. Vér és felfordulás nélkül ment végbe a váltás a vezető posztokon.

Erőszakos eszközökkel vagy erőszakmentesen ment-e végbe az átalakulás – ez első megközelítésben ténykérdés. Ám az, hogy valakinek a megítélésében ez a különbség mennyire lényegbevágó – már az értékrendtől függ. Gondolatmenetem logikája szerint az értékelésre később kerül sor.

C) Akárcsak az általam vizsgált nyolc országban, e régiótól délre és keletre is folyik a szocialista rendszer felszámolása. Az elemzés logikájába jól beleillene, ha sorra vennénk a különböző átalakulási folyamatokat, és valamennyivel elvégeznénk az összehasonlítást.

¹² Ami a 5. jellemzőt illeti, a Szovjetunióban nem idegen megszállók parancsára, hanem a belső politikai hatalom diktátumára ment végbe a forradalmi átalakulás. Más volt a helyzet Kelet-Európában, ahol perdöntő hatást gyakorolt a Szovjetunió politikai vezetésének akarata. Parancsait a szovjet katonai megszállás tette megfellebbezhetetlenné.

Az időkorlátok miatt azonban most csupán egyetlen ország, Kína átalakulásával hasonlítom össze a közép-kelet-európai régió változásait. Azt persze majd a jövő mutatja meg, milyen messzire megy, s mennyire következetesen jut érvényre a kapitalista gazdaság kialakulásának trendje Kínában.

Az 1. jellemző tekintetében – és ez alapvető fontosságú – megegyezik a kínai és a közép-kelet-európai átalakulás: ez is, az is a történelmi fő irány, a kapitalista gazdasági rendszer irányába mutat.

A legfontosabb különbség a 2. jellemző esetében áll fenn. Közép-Kelet-Európa országainak fejlődése a politikai struktúrát illetően is a nyugati civilizáció fő irányába mutat: a demokrácia és az emberi szabadságjogok felé mozdult el a korábbi rendszertől. Ezzel szemben Kínában fennmaradt a kommunista párt egyeduralma, és az ezzel járó represszió, az emberi jogok korlátozása. Miközben lényeges változások mennek végbe a társadalom működésének minden területén, szó sincs arról a párhuzamosságról, amelyet 3. jellemzőnek neveztem.

Kiáltóan más Kína útja a 4. jellemző, az erőszakmentesség tekintetében. Ott nem éppen bársonyosan folyik a forradalom. Az egykori zsarnok, Mao Ce-Tung halála után vaskézzel csaptak le közvetlen környezetére. Amikor a pekingi diákok követeléseikkel túl messzire szaladtak előre ahhoz az ütemhez képest, amit az ország urai diktáltak, katonai erővel verték szét a tüntetésüket. Börtönbe csukják azokat, akik a pártnak nem tetsző nézeteket vallanak.

Az 5. jellemzőben nincs lényeges eltérés: nem külső katonai erőszak kényszeríti ki a változásokat. Ami változás végbemegy, azt belső erők hajtják előre.

Igen nagy az eltérés a 6. jellemző vonatkozásában: az institutionális változások üteme Kínában jóval lassúbb, mint a közép-kelet-európai régióban.

D) Vessünk egy pillantást Nyugat-Németország átalakulására a második világháború után, először az 1. és a 2. jellemző szempontjából! A náci uralma idején alapjában véve tovább élt a kapitalista gazdasági rendszer, de a politikai struktúra végzetesen eltért a fő iránytól. Ami a 3. jellemzőt illeti, nem volt szükség totális átalakulásra, csak részlegesre. A legfontosabb különbség a 4. és a 5. jellemzőben mutatkozik. Ez nyilvánvalóan nem lehetett erőszakmentes átalakulás. Először súlyos áldozatokat követelő háborúban kellett szétzúzni a náci hatalmát, majd sor került a háborús és emberiségellenes bűnök elkövetőinek megbüntetésére. A szövetséges hatalmak még hosszú időn át megszállva tartották az országot. A békeszerződés, valamint a szövetségesek katonai jelenléte kényszerítette ki a demokratikus alapintézmények megteremtését. Ez volt a kiindulópontja a belső erők által mozgatott későbbi reformoknak. A 6. jellemzővel, a sebességgel kapcsolatban megállapítható: történelmi léptékekkel mérve igen gyorsan ment végbe a demokratizálás.

E) Az összehasonlítások lezárásaként visszatérünk ahhoz a nagy történelmi folyamat-hoz, amellyel az elemzést kezdtük, a kapitalista gazdaság és a demokrácia első, eredeti kialakulásának évszázadokig tartó változásaihoz. Ezeknek a nagy folyamatoknak több jellegzetes vonása tulajdonképpen megegyezett a mostani, (ahhoz képest „kicsi”) közép-kelet-európai átalakulás egyes jellemzőivel. *Per definitionem* azonos az 1. és 2. jellemző, hiszen a nagy történelmi átalakulásból vezettük le a „fő irányok” meghatározását. A 3. jellemző, a változások totális jellegével kapcsolatban megállapítható: a gazdasági és politikai átalakulás a társadalom működésének minden területét magával ragadta. Ha azonban nem évszázadokat, hanem ennél jóval rövidebb időszakokat tartunk szem előtt, szó sincs olyan különlegesen szoros párhuzamosságról, mint amit Közép-Kelet-Európában láthattunk az elmúlt tíz-tizenöt évben. Országoként változó időrendben, eltérő késleltetésekkel hol a politikai szférában, hol a vallási-szellemi-ideológiai világban, hol a gazdaságban gyorsultak fel az események. Ami a 4. és 5. jellemzőt illeti, országoként és korszakoként eltérő, mennyire voltak békések és erőszakmentesek a változások, mikor

mozgatta előre a változásokat véres felkelés, forradalom, háború és idegen országok meghódítása. Vannak történésziskolák, amelyek Amerika felfedezésétől (értsd: meghódításától), mások a terrorba torkoló 1789. évi francia forradalom kitörésétől számítják az újkor kezdetét.

A legnagyobb eltérés természetesen a 6. jellemzőben, a változás sebességében mutatkozik. Évszázadok teltek el, amíg először fejlődött ki és hódította meg egy-egy ország egész gazdaságát a kapitalista rendszer. A modern parlamenti demokrácia kiteljesedését is évszázados folyamat előzte meg. Most viszont mindez hihetetlen sebességgel ment végbe Közép-Kelet-Európában.

Miközben a történelmi összehasonlítás sugalmazására rendkívül gyorsnak minősíthetjük a közép-kelet-európai régió átalakulását, emlékeztetni szeretnék arra, hogy voltak politikusok és gazdasági szakértők, akik még ennél is gyorsabb változásokat szorgalmaztak. Valósággal versenyeztették az országokat. Akárcsak egy futóversenyen, latolgatták az esélyeket: hol fejeződik be hamarabb a privatizálás. Vajon a csehek, a magyarok vagy a lengyelek a hatodik vagy a kilencedik év végén szakítják át a célszalagot? Ha történelmi horizontból elemezzük az eseményeket, érzékelhetjük, mennyire bizarr volt ez a verseny.

A társadalom egy része szintén gyanakvással tekintett a versengésre. Az egyének értékrendjét felmérő nemzetközi kutatás keretében feltették a kérdést több közép-kelet-európai országban: mit részesítenének előnyben? A társadalom radikális átszervezését egy nagy forradalmi akció révén vagy a társadalom fokozatos javítását reform útján? A csehek 75 százaléka, a szlovének 82 százaléka és a litvánok 67 százaléka az utóbbi utat választotta (*Halman* [2001] 170. o.).

Az átalakulást gyorsító tényezők

Mind a hat jellemző összehasonlító elemzése külön tanulmányt érdemelne. Itt most csak egyet emelek ki, nevezetesen a hatodikat. A tíz-tizenöt év alatt végbement fokozatos átalakulást példátlanul gyorsnak minősítve, feltehetjük a kérdést: mi tette ezt a nagy sebességet lehetővé?

1. Első nekifutásra hajlamosak lennénk szimpla válaszra. Másodjára véghez vinni valamit könnyebb, mint amikor először alkotjuk meg. Idézhetnénk a gazdasági növekedés ismert tapasztalatát. Lerombolt gazdaságok helyreállítása mindig sokkal gyorsabb volt, mint az első, eredeti építés.

A „helyreállítás” mint érvelés azonban csak félig állja meg a helyét.

Kezdjük a tudással, tapasztalattal! Még azok az emberek is, akik igen fiatalon szereztek valami tapasztalatot a kommunisták hatalomra kerülése előtt a politikai vagy a gazdasági életben, az átalakulás kezdetekor már közel jártak a nyugdíjas életkorhoz. A szocialista éra előtt aktív emberek nagy része már nem volt életben, vagy már nyugdíjba vonult. Az ilyesféle tudást nem örökölték át a gének. Kevés volt az olyan család, amelyben a szülők tanítása vitte tovább a szocialista korszak előtti világból átmentett gazdasági, üzleti vagy politikai ismereteket. A fejekben, az emberek gondolkodásában nem „helyreállítás” folyt, hanem új tudás megszerzése.

Am találhatunk számos ellenpéldát. Léteztek családok a szocialista rendszer idején, amelyek megőrizték és az ifjabb nemzedékeknek tovább adták a régi értékeket. Nem ritka, hogy az unoka folytatta valamilyen formában a nagyszülő mesterségét. A szocialista rendszer szétrombolta azokat a politikai, gazdasági és társadalmi intézményeket, amelyek a megelőző korszakban működtek. Ezek nem támadtak fel hirtelenjében. De azért itt is lehet ellenpéldákat mutatni.

Végeredményben elmondható: a transzformációt ugyan meggyorsította az a körülmény, hogy sok ponton vissza lehetett térni – kiindulópontként – korábban kialakult hagyományokhoz, magatartáshoz és intézményekhez, ám ez a visszatérés nem a legerősebb volt a gyorsító tényezők között.

2. Az emberek számottevő része jóformán ösztönösen hajlik arra, hogy önállóan gazdálkodjék, él benne vállalkozó szellem. A középkori társadalom sokféle kötöttsége korlátozta ennek a spontán törekvésnek a kibontakozását, és ezek a korlátok csak fokozatosan, lassan szűntek meg. A feudális rend kötöttségeinek lazulása és lebomlása, a magántulajdon és a piaci koordináció térhódítása egymással összefonódó folyamatok. A szocialista gazdaság még sokkal bénítóbb korlátozásokat épített ki, mint amilyeneket valaha is létrehozott a korábbi társadalmi rend. Valósággal gúzsba kötötte az emberek kezdeményezését, vállalkozó hajlamait. A posztzocialista átalakulás folyamán nem lassan és folyamatosan, hanem viharos sebességgel bontották le a szocialista központosított gazdaságirányítás által felállított bürokratikus tiltásokat. Ezért a spontán vállalkozási ösztön, a kapitalizmusnak ez a különleges hajtóereje szinte berobbant a gazdasági életbe.

3. Nem volt erős ellenállás az átalakulással szemben. Amikor a kapitalizmus és a parlamenti demokrácia lassan és fokozatosan első ízben kifejlődött, voltak rétegek, csoportok, osztályok, amelyek küzdöttek ellene. Az új rend az *ancien régime* haszonélvezőivel folytatott harcban kerekedett felül. Az új rend győzelmei után rendszerint folytatódott a régi rend híveinek politikai, ideológiai – és néhol, egy-egy időszakra – katonai ellenállása.

Most másképp történt. Hat évvel a Gorbacsov-féle reformok elkezdése után, amikor a berlini fal összeomlott, Közép-Kelet-Európában a kommunista rend vezetői már letették a fegyvert. Nem tűntek fel az új rend ellen uszító mozgalmak, nem fogtak fegyvert ellenállók, gerillaharcosok, terroristák. Az egykor uralkodó némenklatúra tagjainak többsége maga is kiábrándult a korábbi eszményeiből. Az élelmesebbek átálltak, megpróbáltak – sokan sikerrel – átvedleni üzletemberré, sőt a demokratikus politikai élet aktív szereplőivé. Mások fáradtan visszavonultak.

4. Az átalakulás gyorsaságának legfontosabb magyarázatát a közép-kelet-európai országot körülvevő külvilág hatásában találhatjuk meg. A „külvilág” szót a legszélesebben értelmezzük; sokféle külső hatást sorolunk ide.

Az egyik hatás a külföldi minta átvétele. A vállalati menedzsment és a bankrendszer működési formáitól a politikai intézményekig, a média programjától a hirdetésekig, az oktatás szervezetétől a tudomány és a művészetek finanszírozásáig nincsen olyan területe a társadalmi tevékenységnek, ahol ne követték volna a külföldi mintát.

Sokféle szálon jutott el a közép-kelet-európai emberekhez a példa. Megismerkedtek vele külföldi útjaikon, sokan már 1990 előtt, még többen pedig a rendszerváltás után. Olvastak róla, vagy filmen látták. Tanítani kezdték a külföldi tapasztalatokat az iskolában, az egyetemeken és speciális tanfolyamokon. Külföldi tanácsadók ajánlották a minta átvételét.

Nem mintha olyan könnyű lenne a külföldi minta átvétele. Nem elég meglátni azt, hogyan működik a brit parlament vagy a zürichi bank – és máris ugyanaz történik a magyar vagy az észti parlamentben, a cseh vagy a lengyel bankban. Könnyebb a példát felismerni, ám sokkal fáradtságosabb és küzdelmesebb meg is tanulni annak használatba vételét, adaptálni a mintát a hazai adottságokhoz. Ha a tanulás nem lenne oly nehéz és ellentmondásos folyamat, akkor még 15 évet sem tartott volna az átalakulás oroszlán-részének megvalósítása, és nem várna ránk további fáradtságos munka a minta sokkal eredményesebb alkalmazására.

Rendkívül nagy hatást gyakoroltak a külföldi befektetők. Nemcsak tőkét hoztak, hanem – a technikai know-how-n túlmenően – annak ismeretét, hogyan kell vállalatot ve-

zetni, milyen jogrendre és magatartási normákra van szükség egy kapitalista gazdaság működtetéséhez.

A vizsgált nyolc ország tagja lett fontos – a Nyugat által vezérelt – nemzetközi szervezeteknek, a NATO-nak, az OECD-nek, a WTO-nak, aktívabb lett a kapcsolat az IMF-el és a Világbankkal. A tagságok sorozatát betetőzte az Európai Unióba való belépés. Az, amit brüsszeli nyelven „harmonizációnak” neveznek, az nem csak a jogszabályokban ment végbe. Közép-Kelet-Európa minden téren mind inkább hasonlítani igyekezett a nyugati példához. Elsősorban belső hajtóerők készítettek erre az alkalmazkodásra. Ám nem érdemes tagadni, érzékelhető volt bizonyos fokú külső politikai nyomás is. Megállja a helyét az 5. jellemző; nem volt idegen katonai megszállás. Más államok, még a nagyhatalmak sem „parancsoltak” Közép-Kelet-Európa kis országainak. Ám volt „kondicionalitás”. A washingtoni pénzügyi szervezetek, s később mindinkább az Európai Unió feltételekhez kötötte kölcsönök vagy segélyek megadását, kapcsolatok létesítését, jogok biztosítását. Igaz, a feltételeket általában úgy szabták meg, hogy azok az érintett ország hosszú távú érdekeit szolgálták. Mégis, sokféle változást ezek a külső nyomások kényszerítettek ki, vagy legalábbis hozzájárultak a változás gyorsabb megvalósításához.

A külső erők hatásának intenzitásához bizonyára hozzájárult a nyugati világ földrajzi közelsége. Éppen azokban az országokban ment végbe a leggyorsabban a mostani nagy átalakulás, amelyek közvetlenül a fejlett európai országok határán helyezkednek el.

5. Fontos gyorsító tényező volt a rendelkezésre álló modern technológia. Ebben az összefüggésben nem a közép-kelet-európai régió speciális helyzetéről van szó. Közép-Kelet-Európa átalakulása gyors volt azért is, mert napjainkban *minden* gyorsabban változik. Gondoljunk például a közlekedés és a kommunikáció sebességére a középkor végén, az újkor elején, és hasonlítsuk össze a mai lehetőségekkel! A számítógép, az internet, az email és a mobiltelefon – hogy csak ezt a négy eszközt említsük – sokszorosan felgyorsítja a külföldi információ beérkezését a mintát követni akarókhöz. Az új technológia hozzájárul ahhoz, hogy felgyorsul az új szabályok és normák kihirdetése és elterjedése.

Noha a csúcstechnológia térhódítása az átalakulás előtt rettenetesen elmaradt a világ fejlettebb részéhez képest, a fejlődés erősen felgyorsult. Igaz, a terjedést jelző számok még mindig elég alacsonyak.¹³ Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy a döntéshozókhoz és a közvélemény formálóihoz hamar eljutnak az információk, és a média képes azokat gyorsan közvetíteni az emberek millióihoz.

Első értékelés: páratlan sikertörténet

Meggyőződésem, hogy ami az elmúlt másfél évtizedben Közép-Kelet-Európában lezajlott, a történelemben egyedülálló sikertörténet. Vallom ezt annak ellenére, hogy tisztában vagyok, milyen sok emberi szenvedés és csalódás kíséri – ezekre mindjárt rátérek a tanulmány második felében. Úgy is pontosíthatnám saját összefoglaló értékelésemet: a súlyos bajok és visszasságok ellenére – a nagy történelmi változások perspektívájából értékelve – sikertörténet az, ami a világnak ebben a részében most végbement.

Ez a meggyőződésem meghatározott értékrenden alapul. Mások, akik ítéleteiket más értékrendre alapozzák, nem osztják a véleményemet.

Első helyre teszem a demokrácia és az emberi jogok értékét. Talán mert – sok közép-kelet-európai kortársammal együtt – több ízben is átéltem a zsarnokság különböző formáit, a teljes jogfosztottságot vagy az emberi jogok megalázó korlátozásait, a különböző kritériumok szerinti brutális diszkriminációt, magas helyet foglal el értékeim sorrendjé-

¹³ Kivétel a televízió és a mobiltelefon, amely igen elterjedt.

ben a demokrácia értéke. Ezért vannak erős ellenérzéseim, amikor a közép-kelet-európai régió teljesítményével szembeállítják Kínát, torz és egyoldalú hangsúlyt helyezve arra, hogy ott mennyivel nagyobb a gazdasági növekedés üteme. Igaz, a közép-kelet-európai régióban a kínainál jóval alacsonyabb, de azért tisztos a növekedés sebessége, és – mint már rámutattam – máris gyorsabb, mint az előző rendszer utolsó évtizedében. Belenyugodnék abba, hogy a kínai rohamtempónál alacsonyabb a növekedés üteme – de párosuljon demokráciával és emberi jogokkal! Elismerem, hogy van, aki nem így látja a világot, hanem azt gondolja: érdemes feladni vagy bizonytalan időre elhalasztani a demokráciát, ha ez az ára a rohamos gazdasági növekedésnek.

A demokrácia politikai intézményei sokszor kényelmetlenül hátráltatják a nagyobb megrázkódtatásokkal járó reformok erélyes végrehajtását vagy az állam erőinek koncentrációját a növekedés előmozdítására. Az én szememben ezeket a hátrányokat messze ellensúlyozzák a demokrácia adta nagyobb szabadságjogok előnyei. A közép-kelet-európaiak számára könnyebbé jelent a demokrácia megerősítésében, hogy mind a politikai terén, mind pedig a gazdaságban stabilizáló erőként hat az Európai Unióval való integráció.

Sikertörténetnek tartom a közép-kelet-európai régió átalakulását, mert történelmileg rövid idő alatt meghonosította a kapitalista gazdasági rendszert, és ezzel országaink újra arra a fejlődési pályára kerültek, amely a történelem menetének fő irányába mutat. Nem a kapitalizmust „szeretem”; nem éppen szeretnivaló. Azokat a tulajdonságait tartom nagyra, amelyek nélkülözhetetlenek az általam vallott értékek érvényesüléséhez. Hosszú távon kibontakoznak majd a közép-kelet-európai régióban is a kapitalizmus összes gazdasági előnyei: a termelés, a termelékenység és a fogyasztás fenntartható növekedési üteme magasabb a szocialista rendszerben tapasztaltnál, jellemző a technikai újítás, a vállalkozó kedv, s mindezzel együtt a lakosság növekvő jóléte. Én is elsőrendű értéknek tartom a gazdasági növekedést, az emberek anyagi életkörülményeinek javulását (noha nem olyan végletesen, nem annyira egyoldalúan, mint akik még a demokráciát is feladnák a kedvéért). Az anyagi gyarapodás mellett ott van a másik, korábban már említett érv: a kapitalista gazdasági rendszer léte a demokrácia működésének nélkülözhetetlen feltétele. Ezek az előnyök az én értékrendem szerint túlsúlyban vannak a kapitalizmus hátrányaihoz képest. Elismerem, hogy van, aki másképpen súlyozza az előnyöket és hátrányokat.

Végül sikertörténetnek tartom a közép-kelet-európai régió átalakulását, mert békésen és erőszakmentesen zajlott le. Bizonyára itt is formálisan hatott nézeteimre saját élettapasztalatom. Átéltam a világháborút, véres üldözéseket, kemény és puha diktatúrát, bosszúhadjáratokat és lincseléseket, barátok kivégzését és börtönbe csukását. Elég volt! Különlegesen értékes számomra az a körülmény, hogy most nem folyt vér, nem öltek meg, nem zártak börtönbe senkit. Elismerem: van, aki másképpen éli meg ezt a változást. Úgy gondolja, hamarabb is sor kerülhetett volna rá, ha előbb döntenek meg, akár fegyverrel, a régi rendszert. Hiányolja a bűnösök megbüntetését és az igazságtételt.

Kedvező véleményemet nem változtatja meg az, hogy a változások mozgató erői között nagy szerepük volt külső hatásoknak. Külföldi tudás, tapasztalat, kultúra és külföldi tőke áramlott be a közép-kelet-európai országokba, amelyek ettől kezdve jobban beolvadnak az európai közösségbe és a globalizált világba. Tisztában vagyok azzal, hogy van, akit sért ez a helyzet; félti a külföldi hatásoktól a nemzeti hagyományokat. Bánthatja őket az is, hogy mindez kétségkívül szűkíti az egyes államok politikai szuverenitását. Elismerem, hogy itt nehéz átváltással állunk szemben.

Igyekeztem nyíltan, kertelés nélkül feltárni, milyen értékekre alapozom saját ítéletemet. Nem azért teszem ezt, hogy érveljek saját értékrendem mellett. Itt nincs helye racionális argumentációnak, amivel mi, közgazdászok mindig megpróbálkozunk. Az értékelés mögött metaracionális eszmék, hitek és vágyak húzódnak meg – és ebben a tekintetben elkerülhetetlenek az eltérések különböző világnézetű emberek között. Még ha

megegyeznénk is abban, hogy – a világtörténelem nagy folyamatainak perspektívájából nézve – ténylegesen mi történt Közép-Kelet-Európában, abban nem számíthatunk konszenzusra, hogy azt hogyan értékeljük.

A mindennapi élet szemszögéből

Bajok és gondok

A nyereség és a veszteség, az öröm és a fájdalom érzetei mindenkinél keverednek, aki részese vagy akár csak empatikus megfigyelője a közép-kelet-európai régió átalakulásának. Távol áll tőlem az olcsó „sikerpropaganda”. Nem képzelt nehézségekkel vagy az emberek egy kis hányadának gondjaival állunk szemben, hanem valóságos és súlyos negatív jelenségekkel.

Az új korszak kezdetén a közép-kelet-európai régióbeli lakosok nagy többségének jóval alacsonyabb volt a reáljövödelme, mint az Európai Unió régi tagországainak átlagáé, és számottevő rétegeket sújtott a szegénység. Azóta – bármekkora változott is körülmöttük a világ – a lakosság jelentős hányadának reáljövödelme változatlan maradt, sokan a szegények közül megrekedtek korábbi alacsony életszínvonalukon. Nem kevés azok száma, akiké érezhetően csökkent. Nem biztos, hogy a romlást mindegyiküknél a rendszerváltás okozta, de bizonyos, hogy az 1990 óta eltelt időben ment végbe. Ők azok, akik egyértelműen a korszak veszteségeinek tekintik magukat.

Dramai átrendeződés ment végbe a jövedelmek és a fogyasztás eloszlásában. Noha a szocialista rendszer bírálói joggal tették szóvá, hogy léteztek anyagi privilégiumok, ezekkel

6. táblázat

Jövedelemeloszlás – Gini-koefficiens

Ország	Átalakulás előtt	Átalakulás közben	Átalakulás után	Százalékos változás*
	1987–1989	1996–1997	2001–2002	
Csehország	19,8	23,9	23,4	18
Észtország	28,0	36,1	39,3	40
Lengyelország	27,5	33,4	35,3	28
Lettország	26,0	32,6	35,8	38
Litvánia	26,3	30,9	35,7	36
Magyarország	22,5	25,4	26,7	19
Szlovákia	19,4	24,9	26,7	38
Szlovénia	21,0	24,0	24,4	16
KKE-8	23,8	28,9	30,9	29
EU-15	26,9	27,8	28,6	7

* Az átalakulás utáni állapotban az átalakulás előtti állapothoz képest.

Megjegyzés: a Gini-koefficiens a jövedelemeloszlás egyenlőtlenségének kifejezésére szolgál. Értéke 0, ha teljes jövedelemegyenlőség valósul meg (azaz mindenki jövedelme egyenlő), és 100 a teljes egyenlőtlenség esetén (vagyis minden jövedelmet egyetlen háztartás kap meg). A táblázatban szereplő becsléseket különböző háztartásiköltségvetés-felmérések csoportos adatainak interpolált eloszlásaira alapoztuk. A felmérés köre változott az idő folyamán. Az egyéni jövedelemeloszlásokra vonatkozó adatokat a háztartások egy főre jutó jövedelme alapján számítottuk. Az EU-átlag kiszámításakor 5 adat nem állt rendelkezésre: Belgium (2), Spanyolország (2), Portugália (1).

Forrás: a KKE-8 adatokat különböző forrásokból gyűjtöttük az UNICEF IRC [2004] adatbázisa alapján. EU-15 adatok: OECD [2005] és World Bank [2005].

7. táblázat
Egyenlőtlenség a jövedelem, illetve a fogyasztás eloszlásában

Ország	Felmérés éve	A jövedelem vagy a fogyasztás részaránya (százalék)					
		legszegényebb 10%	legszegényebb 20%	leggazdagabb 20%	leggazdagabb 10%	Leggazdagabb 10% a legszegé- nyebb 10%-hoz képest	Leggazdagabb 20% a legszegé- nyebb 20%-hoz képest
Csehország	1996	4,3	10,3	35,9	22,4	5,2	3,5
Észtország	2000	1,9	6,1	44,0	28,5	14,9	7,2
Lengyelország	1999	2,9	7,3	42,5	27,4	9,3	5,8
Lettország	1998	2,9	7,6	40,3	25,9	8,9	5,3
Litvánia	2000	3,2	7,9	40,0	24,9	7,9	5,1
Magyarország	1999	2,6	7,7	37,5	22,8	8,9	4,9
Szlovákia	1996	3,1	8,8	34,8	20,9	6,7	4,0
Szlovénia	1998/99	3,6	9,1	35,7	21,4	5,9	3,9
KKE-8	1996-2000	3,1	8,1	39,5	24,9	8,2	5,0
EU-15	1994-2000	2,7	7,4	40,2	25,1	9,6	5,6

Forrás: ENSZ [2004] adatbázis.

8. táblázat
Foglalkoztatás (1989 = 100)

Ország	1990	1991	1992	1993	1996	1999	2002	2003
Csehország	99,1	93,6	91,2	89,8	93,5	88,2	88,0	87,4
Észtország	98,6	96,3	90,9	83,5	74,0	69,2	70,0	71,0
Lengyelország	95,8	90,1	86,4	84,3	88,3	90,4	85,8	85,2
Lettország	100,1	99,3	92,1	85,7	72,4	73,9	75,4	76,8
Litvánia	97,3	99,6	97,4	93,4	87,0	85,0	82,0	83,9
Magyarország	96,7	86,7	78,1	73,1	69,8	72,9	74,1	75,1
Szlovákia	98,2	85,9	86,9	84,6	85,5	82,3	82,1	83,6
Szlovénia	96,1	88,6	83,7	81,3	78,7	80,1	82,8	82,1
<i>KKE-8</i>	<i>96,9</i>	<i>90,9</i>	<i>87,0</i>	<i>84,2</i>	<i>85,5</i>	<i>85,8</i>	<i>83,5</i>	<i>83,4</i>
<i>EU-15</i>	<i>101,8</i>	<i>102,3</i>	<i>101,1</i>	<i>99,6</i>	<i>100,7</i>	<i>105,2</i>	<i>109,2</i>	<i>109,5</i>

Forrás: UNECE [2005] 1.sz. 125. o.

9. táblázat
Munkanélküliségi ráták (a munkaerő százalékában)

Ország	1990	1992	1993	1996	1999	2002	2003
Csehország	0,7	2,6	3,5	3,5	9,4	9,8	10,3
Észtország	..	1,6	5,0	5,6	6,7	6,8	6,1
Lengyelország	6,5	14,3	16,4	13,2	13,1	20,0	20,0
Lettország	..	2,3	5,8	7,2	9,1	8,5	8,6
Litvánia	..	3,5	3,4	6,2	10,0	10,9	9,8
Magyarország	1,7	12,3	12,1	10,5	9,6	8,0	8,4
Szlovákia	1,6	10,4	14,4	12,8	19,2	17,4	15,6
Szlovénia	..	13,3	15,5	14,4	13,0	11,3	11,0
<i>KKE-8</i>	<i>4,4</i>	<i>10,6</i>	<i>12,4</i>	<i>10,6</i>	<i>12,1</i>	<i>15,4</i>	<i>15,3</i>
<i>EU-15</i>	<i>7,3</i>	<i>8,7</i>	<i>10,0</i>	<i>10,2</i>	<i>8,7</i>	<i>7,7</i>	<i>8,1</i>

Megjegyzés: az Észtországhoz tartozó számok 1999-ig csak az álláskeresőkre vonatkoznak.

Forrás: a regisztrált munkanélküliségi ráta a KKE-8-ra vonatkozóan: UNECE [2004] 2. sz. 85. o., a standardizált munkanélküliségi ráta az EU-15-re vonatkozóan: UNECE [2005] 1. sz. 126. o.

együtt is eléggé szűk sávban helyezkedett el a fogyasztás és a jövedelem eloszlása. Elég volt tíz-tizenöt év ahhoz, hogy az egyenlőtlenség erősen megnövekedjék (6. és 7. táblázat).¹⁴ Azelőtt ismeretlen mértékű látványos gazdagság mutatkozik az egyik oldalon, a másik oldalon pedig a korábban kevésbé szembeötlő szegénység elmélyült és láthatóbbá vált. Sok olyan embernek is bántja ez az igazságérzetét, aki maga nem tartozik a jövedelmek átrendeződésének vesztesei közé.

Az előbbi súlyos gondok szorosan összefüggnek a foglalkoztatás problémáival. A szocialista gazdaságban ismeretlen volt a nyílt munkanélküliség, igen magas volt a foglalkoztatási ráta, minden dolgozó biztosnak érezhette a munkahelyét. Inkább a fordított disequilibrium érvényesült. A szocialista gazdaság krónikus hiányt szült, s ennek egyik megnyilvánulása volt – legalábbis az aránylag fejlettebb, iparosodottabb közép-kelet-

¹⁴ Egyes magyar vizsgálatok nagyobb egyenlőtlenségeket mutatnak ki, mint amekkora a 6. táblázatból kiolvasható (Tóth [2004], [2005] 334. o.).

európai országokban – a krónikus munkaerőhiány. Bármilyen hatással volt is ez a hatékonyságra, a dolgozók élvezték a munkahely biztonságát. Ennek vége! Jelentős mértékben csökkent a foglalkoztatási ráta és megjelent a nyílt munkanélküliség. Országoként eltérő a mértéke, van olyan közép-kelet-európai gazdaság, ahol az európai átlagnál alacsonyabb, s van, ahol magasabb (8. táblázat). A munkanélküliség valósággal traumaként zúdult a társadalomra (9. táblázat).

Odalett a munkahely biztonsága. Olyankor történt ez, amikor számos más dimenzióban is bizonytalanabbá vált az élet. A szocialista társadalomban azokat, akik nem vállalták a politikai cselekvés kockázatát, aránylag szilárd és kiszámítható létfeltételek vették körül. Most egyszerűen minden mozgásban van, semmit sem lehet előre tudni. Azelőtt egy vállalat örökké élt, most születnek és meghalnak, ma egy új jelenik meg, holnap egy másik csődbe megy. A fogyasztói árakat korábban hosszú időre rögzítették, most örökösen változnak. Még a bankkamaton vagy a devizaárfolyamon sem tud kiigazodni az egyszerű állampolgár. Szörnyű nehéz volt lakást szerezni, de ha valaki már benne ült egy lakásban, akár főbérelőként, akár albérelőként, onnét nem lehetett kimozdítani. Most akár ki is lakoltathatják, ha nem fizeti a bért. Ahogy felszámolták a rendőrállamot, romlott a közbiztonság (10. táblázat). Amit az ellentmondást nem tűrő államhatalom és a bürokrácia szilárddá merevített – cseppfolyóssá, kockázatosná, bizonytalaná vált a piac, a verseny, a könnyebb mozgást biztosító polgári szabadságjogok hatására.

10. táblázat
Bűnügyi ráták (1989 = 100)

Ország	1990	1994	1998	2002
Csehország	180	309	355	313
Észtország	124	200	270	321
Lengyelország	161	163	192	253
Lettország	117	146	137	190
Litvánia	118	189	260	247
Magyarország	153	175	272	193
Szlovákia	150	293	198	227
Szlovénia	96	110	139	193
KKE-8	156	194	228	249

Megjegyzés: a bűnügyi adatok csak a bejelentett és regisztrált eseteket tartalmazzák. A bűnügyi ráták változhatnak a nemzeti törvények függvényében.

Forrás: UNICEF IRC [2004] adatbázis.

Az emberek felháborodnak a politikai élet visszasságai miatt. Sokan úgy látják, hogy a többpártrendszer nem higgadt politikai versenyt hozott, hanem a hatalomért vívott gátlátalan harcot, hazudozást, üres ígéretést, az ellenzék állandó handabandázását a mindenkori kormány ellen. Az emberek számottevő része nem eléggé bízik a parlamentben. Ebben a tekintetben kiáltó a különbség a régi 15 és az új 8 EU-tagállam között (11. táblázat). Politikusok korrupciós gyanúba keverednek, hol azért, mert politikai ellenfeleik hamis rágalmakat keltenek ellenük, hol pedig azért, mert valóban vétettek a törvény vagy legalábbis a tisztesség ellen.

Néhányat említettem a legsúlyosabb bajok közül. Folytathatnám a felsorolást, de ennyi is elég annak szemléltetésére, hogy nem apró-cseprő kellemetlenségekről, hanem valóban nyomasztó, súlyos bajokról van szó.

11. táblázat

Bizalom a parlament és más intézmények iránt

Ország	Parlament	Civil szféra	Oktatási rendszer
	(akik bizalommal vannak, százalékosan)		
Csehország	12,2	21,8	54,6
Észtország	27,0	40,4	73,9
Lengyelország	32,8	32,6	81,2
Lettország	27,5	49,2	73,7
Litvánia	10,6	20,6	66,6
Magyarország	34,0	49,6	64,3
Szlovákia	42,8	38,7	76,3
Szlovénia	25,3	25,3	80,3
<i>KKE-8</i>	29,3	33,8	73,7
Ausztria	40,7	42,4	86,2
Belgium	39,1	46,1	77,9
Dánia	48,6	54,9	75,0
Egyesült Királyság	35,5	45,9	66,3
Finnország	43,7	40,9	88,8
Franciaország	40,6	45,9	68,4
Görögország	29,0	20,2	37,0
Hollandia	55,3	37,5	73,1
Írország	31,1	59,3	86,4
Luxemburg	62,7	59,5	67,8
Németország	35,7	38,7	72,6
Olaszország	34,1	33,2	53,2
Portugália	49,2	53,6	59,8
Spanyolország	46,4	40,5	67,6
Svédország	51,1	48,8	67,8
<i>EU-15</i>	39,1	41,1	66,8

Megjegyzés: a válaszadókhoz a következő kérdéseket intézték: Mekkora bizalommal viseltetik a következő lista elemei iránt? Naggyal, közepessel, kevéssel vagy semennyivel? Azokat számoltuk a bizalommal viseltetők közé, akik naggyal vagy közepessel válaszoltak.

Forrás: Halman [2001] 187., 192. o.

Az általános közérzet

Számos felmérés ad számot a közép-kelet-európai régió polgárainak hangulatáról, társadalmi közérzetéről. Ezek arról tanúskodnak, hogy az emberek közérzete megoszlik. Arra az egyszerű (vagy egyszerűnek látszó) kérdésre: „elégedett-e az életével” jóval többen felelnek igennel az Európai Közösség régi tagállamaiban, mint a nyolc új tagországban (12. táblázat). Országoként eltér a negatív válaszok aránya (13. táblázat). Megközelítő átlagként azt mondhatjuk: a régióban minden harmadik ember elégedetlen, vagy éppen séggel nagyon elégedetlen.¹⁵

¹⁵ A 12. és 13. táblázat adatait más-más forrásból merítettem, s végső fokon más-más felméréseken alapulnak. Figyelemre méltó, hogy az átlagok, az országcsoportok közötti jellegzetes eltérések a kétféle megközelítésben eléggé közel esnek egymáshoz.

12. táblázat
Általános megelégedettség

Ország	1990–1993	1995–1997	1999–2002
	(átlag egy 1-től 10-ig terjedő skálán)		
Csehország	6,37	..	7,06
Észtország	6,00	5,00	5,93
Lengyelország	6,64	6,42	6,20
Lettország	5,70	4,90	5,27
Litvánia	6,01	4,99	5,20
Magyarország	6,03	..	5,80
Szlovákia	6,15	..	6,03
Szlovénia	6,29	6,46	7,23
KKE–8	6,40	6,20	6,20
Ausztria	6,51	..	8,03
Belgium	7,60	7,93	7,43
Dánia	8,16	..	8,24
Egyesült Királyság	7,49	7,46	7,40
Finnország	7,68	7,78	7,87
Franciaország	6,78	..	7,01
Görögország	6,67
Hollandia	7,77	..	7,85
Írország	7,88	..	8,20
Luxemburg	7,81
Németország	7,22	7,22	7,42
Olaszország	7,30	..	7,17
Portugália	7,07	..	7,04
Spanyolország	7,15	6,61	7,03
Svédország	7,97	7,77	7,64
EU–15	7,26	7,24	7,30

Megjegyzés: a megkérdezetteket arra kérték, hogy jelöljék meg válaszaikat egy 1-től (nagyon elégedetlen) 10-ig (nagyon elégedett) skálán: mindent egybevetve, mennyire elégedett teljes egészében az életével mostanában? A minta tipikus mérete országokként körülbelül 1000 fő volt.

Forrás: *World Values Survey* és *European Values Survey*. *Sanfey–Teksoz* [2005] tanulmánya ezeket az adatokat használja fel a poszt-szocialista országokbeli általános megelégedettség mérésére. Az összegző adatokat tartalmazó táblázat az EU–8 országokra vonatkozóan tanulmányuk 17. oldalán található. Hálás vagyok *Peter Sanfeynek* és *Utku Teksoznak* (EBRD), akik az EU–15 országaira vonatkozó összes adatot és a régió átlagokat személyesen rendelkezésemre bocsátották.

Kognitív problémák

Az emberek reagálnak a bajokra – és a reakció hevessége, keserűsége nem csak a nehézségek valóságos súlyosságától függ. Sok múlik azon is, hogy akit a baj ér, vagy aki azt együttérzéssel figyel, miként érzékeli, hogyan dolgozza fel magában. Próbáljuk áttekinteni a témánk szempontjából legfontosabb *kognitív problémákat!*

1. Mielőtt valami megtörténik, reményeink és várakozásaink vannak. Miután megtörtént – sokszor csalódunk.¹⁶ Ahogy kezdett eluralkodni a kiábrándulás a szocializmusban,

¹⁶ *Hirschman* [1982] rámutat, hogy a csalódás velejárója az emberi létnek. Kantot idézi, aki kijelentette:

13. táblázat
Általános megelégedettség – a válaszok eloszlása
(a válaszok százalékában)

Ország	Egyáltalán nem elégedett	Nem igazán elégedett	Meglehetősen elégedett	Nagyon elégedett
Csehország	5	26	57	10
Észtország	11	35	47	6
Lengyelország	9	28	50	11
Lettország	8	35	49	6
Litvánia	10	32	51	5
Magyarország	11	34	45	9
Szlovákia	13	33	48	6
Szlovénia	2	12	65	20
KKE-8	9	29	50	10
EU-15	4	17	60	19

Megjegyzés: a válaszadókhoz a következő kérdéseket intézték: Mindent egybevetve, általában mennyire elégedett az életével? Mit mondana, Ön...?

Forrás: Eurobarometer [2003].

ügy erősödtek a várakozások. Kibontakozott a remény, hogy a rendszerváltás majd megoldja a problémákat, mégpedig gyorsan és mindenki számára.

Keveredtek a jogos remények és a tévképzetek, hamis illúziók. A „Nyugat”, a „piac”, a „verseny”, a „demokrácia” – ezekhez a szavakhoz mitikus képzetek társultak, szinte csak fényt ígértek, árnyak nélkül. Ritka volt a kijózanító szó, különösen hiteles emberek szájából. (Ha a régi rend hívei ágáltak a kapitalizmus ellen, azt egyre kevésbé hitték el.)

Az első nagy reményekre válaszul jött a hideg zuhany, a kilencvenes évek súlyos transzformációs visszaesése. Alig ocsúdtak fel az emberek, megint formálódni kezdtek új, irreális várakozások, ezúttal az Európai Unióval kapcsolatban. Ezeket felszították a szólamok a „konvergenciáról”, az EU-tól várható sok-sok támogatásról. Nem kevesen naiv türelmetlenséggel bizakodtak abban, hogy igen hamar érezhetővé válnak a belépés előnyei.

Nagyok tehát a bajok. Ám a bajokat sokan a valóságosnál is nagyobbak érzik, mert *csalódtak*.

2. A társadalompszichológiában jól ismert jelenség, hogy a közérzet nemcsak a valóságos körülményektől függ, hanem attól is, hogy az egyén *kihez hasonlítja magát*. A szocialista rendszer fellazulása idején a szovjet birodalom nyugati peremén még azzal nyugtatgatták magukat az emberek, hogy nálunk mégis csak jobb, mint a Szovjetunióban. Különösen nálunk, Magyarországon, ahol piacgazdasági reformokkal kísérleteztek, tűnt hihetőnek ez az önbiztatás. Ám amikor a közép-kelet-európai régió minden országában megnyíltak a határok, s különösen most, amikor az EU tagjaivá váltak, általánosan áthelyeződtek a „referenciapontok”. Mindenki a német, a francia vagy a skandináv viszonyokhoz hasonlítja a sajátját. Persze, minél magasabbra helyezi az összehasonlítás mércéjét, annál elégedetlenebb azzal, ahol maga tart. Emberileg teljesen érthető a türelmet-

„Adj az embernek mindent, mit kíván és lám, ugyanabban a pillanatban azt fogja érezni, hogy a *minden* nem *minden*.” (Lásd *Karamzin* [2003] 40. o.). Különösen a nyugati civilizáció embere érez örökös kielégíthetlenséget és csalódást. A mi esetünkben ezt az általános érzést felfokozta a szocializmust követő átalakulásra vonatkozó speciális elvárások meghiúsulása feletti speciális csalódás.

lenség: most már mi is EU-tagok vagyunk – mikor érzük utol tagtársainkat? Érthető, de szinte reménytelen óhajokhoz vezet. Akik fenntartják ezt a nyugati referenciapontot, azok tartósan keserűek, türelmetlenek és kiábrándultak maradnak.

3. Az emberek könnyen felejtenek, sokféle élménnyel kapcsolatban rosszul működik a kollektív és az egyéni memória. Évtizedekkel ezelőtt dőlt az emberekből a panasz amiatt, mert bizonyos árucikkekből hiány volt, éveket kellett várni autóra, lakáskiutalásra vagy telefonállomás felszerelésére. Manapság lassan én, az 1980-ban írott *A hiány* című könyv szerzője leszek az utolsó kelet-európai, aki még visszaemlékszik a hiánygazdaságra, és igazi örömet érez amiatt, hogy megszűnt. A hiány helyébe bőséges kínálat lépett. Most már szinte csak zúgolódást lehet hallani amiatt, hogy belefulladásra sok áruba, az árak megfizethetetlenek, és gyötri az embereket a „fogyasztói társadalom”.

A rosszul működő memória következtében leértékelődnek alapvetően fontos vívmányok (például a szólás, a gyülekezés, az utazás szabadsága, az eszmék szabad versenye, a protestálás joga és így tovább), holott ezek jól érzékelhetők az emberek mindennapi életében. Helyette nagyobb relatív súlyt kapnak a jelenlegi bajok.

Egy 2004-ben végzett felmérésben azt kérdezték az emberektől, hogy egy mínusz 100-tól plusz 100-ig terjedő skálán értékeljék a jelenlegi és a rendszerváltás előtti rezsimet (14. táblázat és annak értelmezése Rose [2005] tanulmányában). Mindenütt jobb osztályzatot kap a jelen, de figyelemre méltó, hogy nem sokkal marad el ettől a múlt rendszer értékelése.

Mindez, groteszk módon, nosztalgiaérzésekhez vezet. Sokan azok közül, akik ha nem voltak is a kommunista rendszerrel szemben küzdő aktív ellenállók, de legalábbis dohogtak és változást vártak, most felfedezik: nem is volt az a régi rend olyan rossz.¹⁷

4. Utolsónak említem meg a tapasztalatok feldolgozásának záró szakaszában bekövetkező torzulást, a hibás okozati elemzést.

14. táblázat

A régi, az új és a jövőbeni rendszer minősítése
(a pozitív válaszok százalékos aránya)

Ország	Régi rendszer	Jelenlegi	Öt év múlva
Csehország	32	69	82
Észtország	55	75	79
Lengyelország	51	51	67
Lettország	50	51	71
Litvánia	59	70	84
Magyarország	58	64	81
Szlovákia	51	51	65
Szlovénia	68	69	74
KKE-8	50	57	72

Megjegyzés: A válaszadókhoz a következő kérdéseket intézték: az alábbi skála a kormányzati rendszerek működésének mérésére szolgál, plusz 100 a legjobb és mínusz 100 a legrosszabb értékelés. Hova helyezné Ön a korábbi kommunista rendszert/a jelenlegi, szabad választásokra és többpártrendszerre épülő rezsimet/ az öt év múlva várható rezsimet?

Forrás: Rose [2005] 17. o.

¹⁷ Érdemes kiemelni, hogy a 14. táblázat szerint Magyarországon kapja az egyik legkedvezőbb értékelést az 1990 előtti rendszer. *Vásárhelyi Mária* [2005] kitűnő áttekintést ad arról, hogy a magyar közvélemény miképpen oszlik meg a Kádár-rendszer és a rendszerváltás megítélésében. Az általa idézett adatok is alátámasztják, mennyire elterjedt a Kádár-korszak iránti nosztalgia és a váltás okozta csalódás.

Okozati elemzés

A közép-kelet-európai embert kínzó bajoknak és nehézségeknek sokféle oka van. Csak néhányat emelek ki ezek közül.

A régió fejlettsége elmaradt a tőle nyugatra lévő területétől. Ez nem új jelenség, hanem évszázadok alatt alakult ki így. Amint az a 15. táblázatból is látható, a szocialista rendszer idején a relatív elmaradás tovább nőtt. Jó kilátások vannak arra, hogy a relatív lemaradás fokozatosan csökken, de nem történhet olyan csoda a társadalmi-gazdasági-politikai berendezkedésben, amely ezt a rést (nem rést, szakadékot!) egyhamar betemeti (16. táblázat). A szegénység, a technikai színvonal elmaradása, az egészségügy vagy az oktatás, a tudományos kutatás erőforrásainak szűkössége és megannyi más negatív jelenség elsősorban (bár nem kizárólag) a fejlettség közepes, az élen haladókhoz képest erősen elmaradt szintjével magyarázható.

15. táblázat

Történelmi összehasonlítás Ausztriával
(Ausztria egy főre jutó GDP-je = 100)

Ország	1870	1913	1937	1950	1980	1989	2000
Csehszlovákia	62	60	91	94	58	54	43
Lengyelország	51	50	61	66	42	35	36
Magyarország	59	61	81	67	46	42	36

Megjegyzés: Csehszlovákia 2000-ben Csehország és Szlovákia súlyozott átlaga.

Forrás: az OECD-adatbázisból számítva, lásd Maddison [2003].

16. táblázat

A Nyugat-Európa-hoz való felzárkózás ideje (év)

Ország	Az EU-14 100 százalékához	Az EU-14 80 százalékához
Csehország	38	21
Észtország	60	45
Lengyelország	72	55
Lettország	74	59
Litvánia	68	52
Magyarország	46	31
Szlovákia	48	33
Szlovénia	30	9
KKE-8	55	38

Megjegyzés: az EU-14-be Luxemburg kivételével az összes régebben csatlakozott ország beletartozik. Az eredmények az EU-14 1,74 százalékos átlagos egy főre jutó reálnövekedési rátájának feltételezésén alapulnak.

Forrás: Wagner-Hlouskova [2005] 367. o.

A bajok egy része abból származik, hogy átmenetben vagyunk. Át kellett rendezni a termelés struktúráját, s miközben régi termelőhelyek megszűntek, nem álltak azonnal üzembe újak. Az intézményi átalakulás közben is vákuumok, joghézagok, szabályozatlan tevékenységek keletkeztek. Sok helyen leváltották a régi gárdát, az új még gyakorlatlan. Senkit sem nyugtat meg, hogy az ilyesféle nehézségek átmenetiek – nehéz bevárni, hogy megszűnjenek.

Más bajokat nem is lehet megszüntetni, mert magából az új rendből következnek. A kapitalista gazdaság, a verseny, a piac nem ideális álmvilág. Minden rendszernek vannak veleszületett rendszerspecifikus negatív tulajdonságai, nemcsak a szocializmusnak, hanem a kapitalizmusnak is. Amíg a kapitalizmus kapitalizmus marad, mindig lesz munkanélküliség, mindig erős lesz a jövedelmek eloszlásának egyenlőtlensége, mindig lesznek a versenynek vesztesei, akik komoly anyagi gondokba sodródhatnak, mindig elárasztanak mindent a hirdetések és így tovább. Okos, előrelátó, következetes kormányzati politika enyhítheti a genetikai bajokat, de teljesen megszüntetni nem tudja őket, és mindig fenyeget az újraéledésük. Aki a kapitalista rendszer komoly és megfontolt híve, az ezekkel a bajokkal együtt vállalja – mert még így is előnyösebbnek tartja a szocialista rendszernél.

Ugyanez elmondható a demokráciáról is. Mint a csalódott szerelmesek, úgy ábrándulnak ki a közép-kelet-európai emberek elég nagy tömegei a demokráciából. Irritálják őket a parlamentben folyó, sokszor természetlen szócsaták, a pártok kölcsönös vádaskodásai, a hazug ígéretések, a botránys ügyek elkenése. De hát ezek a demokráciával együtt járó visszásságok! Nemcsak a demokráciában újonc Közép-Kelet-Európában, hanem nagy múltra visszatekintő demokráciákban is sokszor tapasztalhatók hasonló jelenségek. Milliószer idézték már Churchillt, de szavainak elkoptatása semmit sem von le az igazságukból. A demokrácia még a velejáró visszásságokkal együtt is jobb politikai struktúra, mint a zsarnokság bármilyen formája, bármilyen okos, felvilágosult és tisztakezű legyen is a diktátor.

Sajnos, a közép-kelet-európai országok lakosainak egy része – el nem hanyagolhatóan számottevő hányada – nem így gondolkodik. A 17. táblázat nyugtalanító jelenségekre hívja fel a figyelmet.

17. táblázat

Alternatív, nem demokratikus rendszerek támogatottsága
(azok részaránya, százalékban, akik jobbnak tartják)

Ország	Kommunizmus	Hadsereg	Diktátor
Csehország	18	1	13
Észtország	8	2	40
Lengyelország	23	6	33
Lettország	7	4	38
Litvánia	14	5	40
Magyarország	17	2	17
Szlovákia	30	3	25
Szlovénia	23	6	27
KKE-8	21	4	29

Megjegyzés: a válaszadókhoz a következő kérdéseket intézték. „Ebben az országban volt már a mostanítól eltérő rezsim is a történelemben. Egyesek szerint az ország jobb helyzetben lenne, ha másképp irányítanák. Ön mit gondol erről? Vissza kellene térnünk a kommunista rendszerhez? A hadseregnek kellene átvennie az ország irányítását? Legjobb lenne, ha egy erőskezű vezető irányítana, aki mindenben gyors döntéseket tud hozni?”

Forrás: Rose [2002] 10. o.

Bajokat okozhat, vagy a más okok miatt keletkezett nehézségeket tovább növelhetik azok a hibás döntések, amelyeket a politikusok – kormányok, a kormánypártok és az ellenzék, valamint az érdekképviseltek vezetői – hoznak. Lássunk egy példát! Bizonyos, hogy a kapitalizmus szüli az egyenlőtlenséget. Ezt azonban tetézheti a gazdagoknak kedvező, a szegényebbeket sújtó adópolitika, a rosszul elosztott állami támogatás.

A bajok ötféle okát soroltam fel (közepes fejlettség, az átmenet okozta bajok, a kapitalizmus és a demokrácia rendszerspecifikus bajai, valamint a politikusok hibás döntései), de persze említhetnék más magyarázó tényezőket is. A rossz társadalmi közérzet egyik előidézője az, hogy az emberek fejében összekeverednek az okok. Még a hivatásos elemzőkre is nehéz feladatot ró multikauzális jelenségek esetében az okok tárgyilagos és éles szétválasztása. Hogyan várhatnánk kifinomult elemzést attól az állampolgártól, akinek más a mestersége?

Még egyszer az értékítéletekről

Nem szeretnék hibás általánosításokat megfogalmazni. Mint már korábban hangsúlyoztam, a közvélemény megoszlik, az egyének különböző kérdésekre eltérő válaszokat adnak, a kisebb fenntartásokkal összekapcsolódó elégedettségtől a morgáson-zúgolódáson át a dühödöttségig. Szeretnék néhány megjegyzést fűzni azok hangulatához, akiknek az ítélete inkább a negatív felé hajlik.

A negatív ítéletekben sajnálatos módon összekeveredik a félig helytálló, félig téves ténymegállapítás, a félig megalapozott, félig elhibázott okozati elemzés, és az ítélkezés alapjául szolgáló, a mindennapi élet értékeit előtérbe toló értékrend. Akik itt ítélkeznek, nem gondolkodnak évszázados történelmi perspektívában. Nem törődnek azzal, hogy milyen eredményeket hoz majd a távolabbi jövőben a kapitalista gazdaság és a demokratikus államrend. *Ma* érzik a bajokat, szenvednek tőle, vagy bántja őket, hogy mások szenvednek – és ezért inkább kudarcként, nem pedig sikerként élik meg a rendszerváltást.

Senkinek sincs joga vállrándítással napirendre térni a kiábrándult emberek negatív ítéletei felett. Nincs joga rövidlátással, a nagy történelmi összefüggések iránti vaksággal vádolni őket. Minden embernek egyetlen élete van.¹⁸ Aki most, mondjuk, ötven vagy hatvan éves és szegény, esetleg munkanélküli is, azt nem kárpótolja az ígéret, hogy majd a későbbi nemzedékek jobban fognak élni. Ő már azt nemigen fogja élvezni. De még a fiatalokat sem könnyű türelemre inteni, hiszen semelyik elvesztett mai pillanat nem igazán pótolható egy későbbi, jobb pillanattal.

Vissza kell-e tehát vonnom a tanulmány első felében tett kijelentést, miszerint alapjában véve egyedülálló sikernek minősíthető a közép-kelet-európai régió nagy átalakulása? Nem akarom visszavonni. Nem hiszem, hogy lehet – sőt, hogy szabad – ilyesféle összefoglaló értékítéletekben egyenleget kalkulálni: ennyi és ennyi a siker, annyi és amannyi a kudarc, s ha az egyenleg pozitív, akkor sikernek, ha negatív, akkor kudarcnak kell tekinteni. Nem tudom elfogadni ezt a szimpla „mérlegkészítő” megközelítést. A cikkben leírt átalakulás értékelésére két külön számlát vezetek, és ezeket nem egyesítem. Az egyik számlán örömmel nyugtázom a világtörténelmi jelentőségű sikert: vér nélkül és hihetetlen sebességgel létrejött egy, az előzőt meghaladó rendszer. A másik számla a mindennapi élet jó és rossz tapasztalatainak hosszú jegyzékét tartalmazza; sok örömet és sok kínlódást. Értelmesnek és védhetőnek tartom azt a kijelentést, hogy ami a régióban történt, az egyszerre minősíthető világtörténelmi szemszögből sikernek és ugyanakkor több fontos vonatkozásban súlyos gondokkal és szenvedésekkel teli folyamatnak, mert fájdalmat, keserűséget és kiábrándulást okozott sok embernek.

¹⁸ Drámai módon mutatja be az egyéni sorsok hányattatását, a történelem által derékba tört életutakat *Losonczi Ágnes* [2005] új könyve, amelynek már a címe is sokat mond: *Sorsba fordult történelem*.

A közgazdászszakma feladatairól

Miközben eszem ágában sincs kárhóztatni az utca emberét azért, mert nem képes hibátlanul feldolgozni a tapasztalatait, és esetleg tévesen áll össze a fejében a bajok magyarázata – de nem adnám meg ugyanezt a felmentést önmagunknak, a közgazdászszakma művelőinek. Nemcsak azokat szólítom meg, akik Közép-Kelet-Európában élnek, hanem azokat is, akik bárhol másutt e régió ügyeivel vagy hasonló problémákkal foglalkoznak.

Talán túlságosan is magunkévá tettük Keynes híres mondását, amely szerint hosszú távon mindannyian halottak vagyunk. Az a fajta igazán hosszú távú történelmi elemzés, amellyel a tanulmány első felében próbálkoztam, eléggé ritka. Manapság a közgazdász nem is köteles történelmet tanulni a PhD-programokban. Többek között azért is túl negatív a közép-kelet-európai közvéleményben a mostani nagy átalakulás megítélése, mert a társadalomtudományok művelői elmulasztották azt a kellő történelmi keretbe beágyazva elemezni és értékelni.

Nemcsak a történettudománytól, hanem egymástól is elszakadtak a különböző társadalomtudományi diszciplínák. Már korábban is találkoztam, de most – erre az elemzésre készülve – újra szembekerültem a következő jelenséggel: a diktatúrától a demokráciára való áttérés politológiai irodalmában szinte egyáltalán nem találni hivatkozásokat közgazdászok műveire, miközben a közgazdászok jóformán teljesen mellőzik a politikatudomány tanulmányait. Interdiszciplináris megközelítés nélkül lehetetlen megérteni és értékelni a nagy átalakulásokat.

A közgazdászszakma fő áramlata átengedi a radikális nézetek híveinek a kapitalista gazdaság szigorú bírálatát. Még olyankor is, amikor elismeri, hogy vannak bajok, elhitheti önmagával, hogy kellő rendszabályokkal minden probléma megnyugtatóan megoldható. Tagadja, hogy a rendszernek lennének veleszületett, leküzdhetetlen, genetikus problémái.

Szaktánkban elég ritka a ténymegállapítás és az értékelés gondos, lelkiismeretes szétválasztása. Nem szokás őszintén felmutatni, hogy a közgazdász ítélezései mögött milyen értékrend húzódik meg. Magától értetődőnek tekintjük, hogy mindenki magáévá tegye a közgazdászszakma axiomatikusan elfogadott implicit értékeit: a hatékonyságot, a termelékenységet, a versenyképességet, a növekedést, esetleg a jövedelemeloszlás méltányosságát – de ezen túlmenően kevesen szoktak más értékeknek kellő figyelmet szentelni.

Vannak akadémiai közgazdászok, akik szívesen fordulnak szélesebb hallgatóság vagy olvasóközönség felé. Ám azok is, akik ezt nem teszik, áttelees hatást gyakorolnak. Szavukra figyelnek politikusok, vezető állami tisztségviselők és üzletemberek, a közvéleményt formáló újságírók és elemzők. Nemcsak azzal tudjuk sikeresebbé tenni a nagy átalakulásokat, hogy helyes gazdaságpolitikai javaslatokat teszünk, hanem azzal is, ha hozzájárulunk az élmények kiegyensúlyozott feldolgozásához, segítjük az emberek fejében helyére tenni a változások értékelését.

A nagy átalakulás Közép-Kelet-Európában véget ért. Nem is egyszer hallottam kollégáktól az ironikus megjegyzést: „Ezzel a ti fura tudományotoknak, a »tranzitológiának« is befellegzett.” Nem hiszem. Hogyan folytatódik Kína és Vietnam átalakulása? Mi történik majd Kubában? És nem is szabad kizárólag azokra az országokra szűkíteni a figyelmünket, ahol még kommunista pártok vannak hatalmon. Hogyan megy végbe a „nagy átalakulás” a külföldi katonai megszállás alatt élő Irakban? Hogyan fog átalakulni Irán? Milyen lesz a muszlim országok átalakulása?

Minden átalakulás más és más. De azért vannak közös vonások; arról nem is szólva, hogy az egyediséget, az egyes országok sajátosságait is csak akkor érthetjük meg igazán, ha másokkal hasonlítjuk össze őket. A „tranzitológiának” nem hogy vége nincsen, hanem munkája még csak el sem kezdődött a kívánatos alapossággal. Elemzésemmel ösztönözni szeretném az eddig felgyűlt ismeretek gondos tanulmányozását.

Hivatkozások

- BLOCH, M. [2002]: A feudális társadalom. Osiris Kiadó, Budapest.
- BRAUDEL, F. [1969–1979], [1992]: Civilization and Capitalism, 15th-18th century. I–III.; I. The Structures of Everyday Life; II. The Wheels of Commerce; III. The Perspective of the World. University of California Press, Berkeley.
- BRAUDEL, F. [1996]: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában I–III. Osiris Kiadó, Budapest.
- BRENNER, R. [1976]: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe. Past and Present, Vol. 70. 30–75. o.
- BURKE, P. [1990]: Interview Conducted by Karl Vocelka and Markus Reisenleitner. > www.univie.ac.at/Neuzeit/gburke.htm.
- CAMPOS, N. F.–CORICELLI, F. [2002]: Growth in Transition: What We Know, What We Don't, and What We Should. Journal of Economic Literature, Vol. 40. No. 3. szeptember. 793–836. o.
- CSABA LÁSZLÓ [2005]: The New Political Economy of Emerging Europe. Akadémiai Kiadó, Budapest. Magyar változata megjelenés alatt.
- DAHL, R. A. [1971]: Polyarchy: Participation and Opposition. Yale University Press, New Haven.
- EBRD [2002]: Transition Report. EBRD, London.
- EIU: Country Data. > www.eiu.com.
- EIU: Country Reports. > www.eiu.com.
- ENSZ [2004]: Human Development Report 2004. New York.
- EUROBAROMETER [2003]: Public Opinion in the Candidate Countries. Októberi és novemberi adatfelvétel. > europe.eu.int./comm/public_opinion.
- EURÓPAI BIZOTTSÁG [2003]: Comprehensive Monitoring Report of the European Commission of 5 November 2003 on the State of Preparedness for EU Membership of the Czech Republic, Estonia, Cyprus, Latvia, Lithuania, Hungary, Malta, Poland, Slovenia and Slovakia. 675 final. Európai Unió, Brüsszel.
- EUROPEAN VALUES SURVEY: > www.worldvaluessurvey.com.
- HAGGARD, S.–KAUFMAN, R. R. [2005]: The Political Economy of Democratic Transitions. Princeton University Press, Princeton.
- HALMAN, L. [2001]: The European Values Study: A Third Wave. EVS, WORC, Tilburg. 170. o.
- HAYEK, F. A. [1991]: Út a szolgáshoz. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- HIRSCHMAN, A. O. [1982]: Shifting Involvements. Princeton University Press, Princeton.
- HUNTINGTON, S. P. [1991]: The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. University of Oklahoma Press, Norman.
- KARAMZIN, N. M. [1789–1790], [2003]: Letters of a Russian Traveller. Voltaire Foundation, Oxford.
- KLANICZAY GÁBOR [2004]: Bevezető gondolatok az európai középkorról. Megjelent: *Klaniczay Gábor* (szerk.): Európa ezer éve. A középkor. Osiris Kiadó, Budapest, 12–28. o.
- KOLODKO, G. [2000]: From Shock to Therapy: The Political Economy of Post-socialist Transformation. Oxford University Press, Oxford.
- KORNAI JÁNOS [1980], [1989]: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1993]: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. HVG Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1997]: Mit jelent és nem jelent a rendszerváltás. Kritika, 26. évf., 8. sz. 2–8. o.
- KORNAI JÁNOS [2000]: Tíz évvel a röpirat angol kiadásának megjelenése után. A szerző önértékelése. Közgazdasági Szemle, 47. évf., 9. sz. 647–661. o.
- LE GOFF, J. [1977], [1982]: Time, Work, & Culture in the Middle Ages. University of Chicago Press, Chicago.
- LOSONCZI ÁGNES [2005]: Sorsba fordult történelem. Holnap Kiadó, Budapest.
- MADDISON, A. [2003]: The World Economy: Historical Statistics. OECD, Development Centre Studies, Párizs.
- MCFAUL, M. [2002]: The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship. World Politics, Vol. 54. 212–244. o.

- O'DONNELL, G. A.–SCHMITTER, P. C.–WHITEHEAD, L. [1988]: *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- OECD [2005]: *Society at a Glance: OECD Social indicators 2005*. Párizs.
- OFFE, C. [1996]: *Varieties of Transition: the East European and East German Experience*. Polity Press, Cambridge MA.
- PIRENNE, H. [1933], [1937]: *Economic and Social History of Medieval Europe*. Harcourt, Brace and World Inc., New York.
- POLÁNYI KÁROLY [1944], [2004]: *A nagy átalakulás*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- PRZEWORSKI, A. [1991]: *Democracy and the Market*. Cambridge University Press, Cambridge.
- RAEDS, P. [2001]: *When Were the Middle Ages?* Megjelent: *Sogner, S.* (szerk.): *Making Sense of Global History. The 19th International Congress of the Historical Sciences Oslo 2000 Commemorative Volume*, Oslo, 292–307. o.
- ROLAND, G. [2000]: *Transition and Economics: Politics, Markets, and Firms*. MIT Press, Cambridge Mass.
- ROSE, R. [2002]: *A Bottom up Evaluation of Enlargement Countries: New Europe Barometer 1*. Centre for the Study of Public Policy, Glasgow, Egyesült Királyság.
- ROSE, R. [2005]: *Insiders and Outsiders: New Europe Barometer 2004*. Centre for the Study of Public Policy, Glasgow.
- ROSE-ACKERMAN, S. [2005]: *From Elections to Democracy*. Cambridge University Press, Cambridge.
- RUESCHEMEYER, D.–STEPHENS, E. H.–STEPHENS, J. D. [1992]: *Capitalist Development and Democracy*. Polity Press, Cambridge.
- SANFEY, P.–TEKSOZ, U. [2005]: *Does Transition Make You Happy?* EBRD Working Paper, No. 91. EBRD, London.
- SCHMITTER, P. C.–KARL, T. L. [1991]: *What Democracy Is ... And Is Not*. *Journal of Democracy*, Vol. 2., No. 3. 76–88. o.
- SCHUMPETER, J. [1942]: *Capitalism, Socialism and Democracy*. Harper and Brothers, New York.
- STIGLITZ, J. [1999]: *Whither Reform?* Annual Bank Conference on Development Economics, április, Washington DC.
- SVEINAR, J. [2002]: *Transition Economies: Performance and Challenges*. *The Journal of Economic Perspectives*, Vol. 16. No. 1. téli szám, 3–28. o.
- TILLY, C. [1984]: *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. Russel Sage Foundation, New York.
- TÓTH ISTVÁN GYÖRGY [2004]: *Jövedelemösszetétel és egyenlőtlenségek 2000–2003*. Megjelent: *Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György* (szerk.): *Társadalmi riport 2004*. Társadalmi Riport Központ, Budapest, 75–96. o.
- TÓTH ISTVÁN GYÖRGY [2005]: *Jövedelemeloszlás. A gazdasági rendszerváltástól az uniós csatlakozásig*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég Kiadó, Budapest. 334. o.
- UNECE [1999]: *Economic Survey of Europe 1999*. United Nations Economic Commission for Europe, New York.
- UNECE [2001]: *Economic Survey of Europe 2001*. United Nations Economic Commission for Europe, New York.
- UNECE [2004]: *Economic Survey of Europe 2004*. United Nations Economic Commission for Europe, New York.
- UNECE [2005]: *Economic Survey of Europe 2005*. United Nations Economic Commission for Europe, New York.
- UNICEF IRC [2004]: *TransMONEE 2004 Database*.
- USHER, D. [1981]: *The Economic Prerequisite to Democracy*. Basil Blackwell, Oxford.
- VÁSÁRHELYI MÁRIA [2005]: *Csalódások kora. Rendszerváltás alulnézetben*. MTA Társadalomkutatási Központ, Budapest.
- WAGNER, M.–HLOUSKOVA, J. [2005]: *CEEC Growth Projections: Certainly Necessary and Necessarily Uncertain*. *Economics of Transition*, Vol. 13., No. 2. 341–372. o.
- WALLERSTEIN, I. [1979]: *The Capitalist World-Economy*. Cambridge University Press, Cambridge.
- WALLERSTEIN, I. [1983]: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása: A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Gondolat, Budapest.
- WORLD BANK [2005]: *World Development Indicators 2005*. Washington DC.
- WORLD VALUES SURVEY: >www.worldvaluessurvey.com